

MIECZYŚLAW BRUST

Nieudane lokacje miejskie, miasta zanikłe oraz skasowane ośrodki miejskie w dorzeczu środkowej Warty i dolnej Wełny do początków XX wieku

ABSTRAKT: Problematyka chybionych lokacji miejskich jest jeszcze mało znana w historiografii polskiej. Chodzi mianowicie o różnego rodzaju ośrodki urbanistyczne, które po uzyskaniu praw lokacyjnych wcale z nich nie skorzystały, inne jedynie częściowo, wreszcie jeszcze inne zostały zlikwidowane aktem państwowym po dłuższym okresie funkcjonowania, w związku z utratą podstawowych cech miejskich. Dotyczy to szczególnie miast małych, niewiele różniących się od siedlisk wiejskich. Omówiono siedem takich miasteczek zlokalizowanych w dorzeczu środkowej Warty i dolnej Wełny, czyli na dawnych terytoriach kasztelańskich, z ośrodkami w Rogoźnie, Radzimirze i Ostrowie (Lednickim). Są to miasta: Budzyń, Dzwonowo, Głęboć, Obrzycko, Ryczywół, Sławkowo (Parkowo) i Stobnica. Funkcjonowanie wybranych miast omówiono najpierw w okresie przedlokacyjnym, a następnie po uzyskaniu przez nie lokacji. Wykorzystano głównie materiały archeologiczne i dostępne źródła pisane.

SŁOWA KLUCZOWE: miasto, miasteczko, wieś, lokacja miejska, dokumenty lokacyjne, Wielkopolska, upadek miast, kasacja ośrodków urbanistycznych

ABSTRACT: The notion of unsuccessful town foundations is still not well known in the Polish historiography. It refers to various kinds of urban centres, which after being granted town rights either did not exercise them, or otherwise did it only partially, with yet others abolished with the state act, after a longer period of existence, due to the loss of their basic urban characteristics. This particularly concerns small towns which did not differ much from rural habitats. Seven such towns located in the middle Warta basin and lower Wełna basin, i.e. on the former Castellan territories, with the centres in Rogoźno, Radzim and Ostrów (Lednica) were discussed. They include the following towns: Budzyń, Dzwonowo, Głęboć, Obrzycko, Ryczywół, Sławkowo (Parkowo) and Stobnica. The functioning of each chosen town was first described with reference to the prelocation period and then in reference to the time after they were given the town rights. Archaeological materials and available written sources were mainly used.

KEYWORDS: a city, a town, a village, town foundation, location documents, Wielkopolska, the decline of the cities, the abolishment of urban centres

Wprowadzenie

Początki badań nad tworzeniem się miast na ziemiach polskich można umieścić już w XIX i pierwszych latach XX wieku. Jednak nie wszystkie powstałe wówczas prace przetrwały próbę czasu. Obecnie zalegają one na zakurzonych półkach magazynów bibliotecznych, zapomniane i tylko z rzadka cytowane w mniej ważnych pracach regionalnych. Są jednak i tacy badacze, których nazwiska w dalszym ciągu wymienia się w bibliografiach współczesnych prac syntetycznych i monografiach miast. Jest ich jednak niewiele, a należą do nich dla przykładu: Wilhelm Bogusławski [1900; 2005], Richard Roepell [1879; 2005], Karol Potkański [1922; 1924; 2004], Franciszek Bujak [1905] oraz Stanisław Kutrzeba [2001].

Wszystkie problemy związane z powstaniem miast stały się już od XIX wieku przedmiotem sporów historyków polskich i niemieckich, które zresztą nie ustały również w okresie międzywojennym, w latach 1945–1990 oraz, w tonie mniej antagonicznym, pojawiają się w wypowiedziach współczesnych naukowców.

Przełomem w badaniach nad procesami urbanizacyjnymi stała się wybitna praca Kazimierza Tymienieckiego, *Zagadnienia początków miast w Polsce* [1917–1918]. Otworzyła ona nowy okres badań, który zaowocował dziesiątkami prac analitycznych, syntetycznych oraz monograficznych, stanowiących podstawę dla współczesnych badaczy początków miast i mieszczaństwa polskiego [np. MALECZYŃSKI 1926; FRIEDBERG 1946; PTAŚNIK 1949; PIEKARCZYK 1955; LABUDA 1958; GENEZA MIAST POLSKICH 1965; WĘDZKI 1974].

Kolejny przełom w badaniach nad powstaniem miast nastąpił w momencie wydania pracy Karola Buczka *Targi i miasta na prawie polskim* [BUCZEK 1964]. Ten wybitny mediewista krakowski wprowadził zupełnie pionierski program badań miejskich, który stał się niejako obowiązującym manifestem dla badaczy miast średniowiecznych w Polsce.

Niezwykłe krytyczny wobec dotychczasowych opracowań, zaproponował całkiem nową metodologię badań miejskich, opierając się m.in. na nowoczesnym wykorzystaniu źródeł historycznych. Przeważająca liczba historyków zaakceptowała propozycję tego badacza, co można zauważyć przy analizie większości opracowań miejskich wydanych po 1964 roku¹.

Początki badań syntetycznych nad powstaniem miast wielkopolskich możemy przypisać Oskarowi Lange, który w pracy *Lokacje miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich* [1925] pierwszy dał szczegółowy wykaz miast lokowanych. Praca ta ma nadal dużą wartość naukową mimo występowania w niej pewnych uchybień. Monografia Henryka Müncha pt. *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich w XIII i XIV wieku* [1946] jest niezwykle cenna ze względu na zawarty tam materiał kartograficzny (plany miast), który w dużej czę-

¹ Do czołowych prac syntetycznych należy książka pt. *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej* [BOGUCKA, SAMSONOWICZ 1986].

ści zaginął w czasie II wojny światowej. Znacznie mniej zaufania budzi natomiast dokonana przez autora analiza powstawania miast lokacyjnych, która spotkała się z krytyką m.in. K. Buczka [1964]. Wiele cennych uwag poświęcono miastom w pracy zbiorowej *Dzieje Wielkopolski* [TOPOLSKI 1969] oraz w *Początkach Polski* Henryka Łowmiańskiego [1985]. Publikacja Zbyszko Górczaka [2002] *Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.)*, mimo popularnego charakteru, należy do najcenniejszych prac syntetycznych wydanych w ostatnich kilkunastu latach. Należy żałować, że autor nie zdecydował się poprowadzić jej aż do końca średniowiecza i zaopatrzyć choć częściowo w przypisy. Na temat powstawania sieci miast w wybranych regionach Wielkopolski wydali niewielkie prace m.in. A. Wędzki [1992], M. Brust [1986a], J. Wiesiołowski [1980; 1985]. Warto wspomnieć o monografii kilkunastu miast wydawanych od 1990 roku w serii „Dzieje Miast Wielkopolskich” przez Wojewódzką Bibliotekę Publiczną i Centrum Animacji Kultury w Poznaniu. Mimo braku aparatu naukowego większość tych prac ocenić można bardzo pozytywnie, tym bardziej że stanowią one nieraz jedyne źródło poznania danego regionu.

Istnieją jednakże zagadnienia, które nie cieszą się zbyt dużym zainteresowaniem historyków miast. Należy do nich m.in. problematyka miast kościelnych, która jedynie sporadycznie podejmowana jest przez badaczy z różnych części Polski. Nie ma jednak w tych działaniach prac realizowanych według ściśle określonego programu, zmierzającego do wyczerpującego omówienia tej niezwykle interesującej i dość skomplikowanej kategorii ośrodków municypalnych².

Wreszcie dochodzimy do kwestii, którą w badaniach historycznych miast i mieszczaństwa śmiało można określić jako tabula rasa. Chodzi mianowicie o miasta wymieniane w tytule tej rozprawy, czyli różnego rodzaju ośrodki urbanistyczne, które po uzyskaniu praw lokacyjnych w ogóle z nich nie skorzystały, inne jedynie częściowo, albo też po dłuższym lub krótszym okresie funkcjonowania zostały aktem państwowym skasowane i przywrócone do statusu ośrodka wiejskiego³.

Obecnie dokonam próby bliższego sprecyzowania istoty i charakteru wymienionych ośrodków, z konieczności dość lakonicznej i niedającej pełnego obrazu

² Na marginesie swoich obszernych badań nad urbanizacją Małopolski, Feliks Kiryk poświęcił niewielką pracę miastom kościelnym w Kieleckiem [2013]. Nieco szerzej potraktował problematykę miast kościelnych Michał Słomski [2016]. Mieczysław Brust opublikował w „Naszej Przeszłości” cztery obszerne rozprawy: *Geneza i początki miast w dobrach biskupów poznańskich w Wielkopolsce (XIII–XIV w.)*, część I [2003] i II [2004], *Początki urbanizacji w dobrach klasztorów Wielkopolski do końca XIV w.* [1999] oraz *Lokacje miejskie w wielkopolskich dobrach arcybiskupów gnieźnieńskich w XIII i XIV wieku* [2001].

³ W ogromnej bibliografii dotyczącej miast lokacyjnych doszukano się zaledwie jednej pracy (a raczej głosu w dyskusji na konferencji naukowej poświęconej miastom) zajmującej się dość ogólnie zagadnieniem określonym w tytule niniejszej pracy. Jej autorem był Feliks Kiryk, który jedynie raz w swej bardzo bogatej twórczości (300 prac) zajął się tego rodzaju ośrodkami miejskimi, traktując swoje wystąpienie jako niewielki przyczynek do zasygnalizowania tematu [1980].

tych wcale nierzadkich miast⁴. Wydaje się, że jesteśmy na początku badań nad zagadnieniem, ogólnie mówiąc — miast upadłych.

W materiale źródłowym dotyczącym miast wielkopolskich w średniowieczu (i później) spotykamy niezwykle rzadkie inicjatywy lokacyjne, których urzeczywistnienie nie doszło do skutku albo zostało przerwane po krótkim czasie funkcjonowania miasta (nieudane lokacje). Przyczyny tego na ogół są trudne do zdefiniowania, na ogół mają również indywidualny charakter. O kolejnych miastach, tzw. zanikłych, można jedynie powiedzieć, że zostały powołane do życia w drodze aktu lokacji, jednakże w krótszym lub dłuższym czasie podupadły gospodarczo, demograficznie oraz przestrzennie i po pewnym okresie zupełnie znikły lub zostały przekształcone w osadę wiejską. Pozostałością po tych ośrodkach urbanistycznych są mało widoczne w terenie miejskie układy przestrzenne (lub fragmenty), wzmianki źródłowe oraz dość bogata tradycja miejscowa — zawierająca również liczne legendy. Wreszcie do trzeciej grupy zaliczymy miasta lokacyjne, dobrze zorganizowane i pomyślnie rozwijające się gospodarczo i demograficznie przez dłuższy okres. Ostatecznie jednak decyzją władz państwowych (po 1793 i 1930 roku) pozbawiono je wszelkich uprawnień przysługujących miastom i w sposób autokratyczny zdegradowano do rangi osad wiejskich (kasacja).

Na niewielkim obszarze środkowej Warty i dolnej Wełny zostało zidentyfikowanych zaledwie siedem takich miast, tj. w: Budzynie, Dzwonowie, Głębocku, Obrzycku, Ryczywole, Sławkowie i Stobnicy (ryc. 1). Bez wyczerpania tematu dokonam obecnie analizy formowania się tych nietypowych ośrodków, najpierw w okresie przedlokacyjnym, a następnie po uzyskaniu przez nie aktu lokacyjnego.

Tworzenie się ośrodków miejskich w okresie przedlokacyjnym

W proces poznawania wczesnych struktur miejskich na obszarze całej Europy Środkowej, w tym również i na ziemiach polskich, ogromny wkład ma archeologia, pomijana dotychczas przez historyków badających procesy urbanizacyjne. Na taki stan rzeczy złożył się chroniczny brak najstarszych źródeł pisanych. Mówiąc o archeologii w badaniach miast przedlokacyjnych, musimy jednakże odrzucić, jako mało przydatne, wszelkie badania doraźne, jak choćby powierzchniowe — w tym zwłaszcza AZP — ratownicze, sondażowe itp. Najpełniejszy obraz dają jedynie kompleksowe badania wykopaliskowe, odpowiadające swym charakterem wszelkim próbom statystycznym wykorzystywanym przez inne nauki społeczne. Z drugiej strony wiemy jednak, jak trudno zdecydować się na tego rodzaju badania, należące ze swej natury do najtrudniejszych i niezwykle kosztowych [PIEKARCZYK 1955; BUCZEK 1964: 21nn.; LECIEJEWICZ 1976: 36nn.;

⁴ Nie rozróżnia tych miast H. Samsonowicz w swoich bogato wyposażonych tabelach, a część z nich wręcz pomija w obszernych zestawieniach [por. BOGUCKA, SAMSONOWICZ 1986].

RYC. 1. Nieudane lokacje miejskie, miasta zanikłe i skasowane ośrodki miejskie w dorzeczu środkowej Warty i dolnej Wełny w średniowieczu. 1: Budzyń, 2: Dzwonowo, 3: Głębocek, 4: Obrzycko, 5: Ryczywół, 6: Sławkowo, 7: Stobnica; oprac. Mikołaj Kostyrko

FIG. 1. Unsuccessful town foundations, defunct cities and abolished urban centres in the middle Warta Basin and lower Wełna basin in the Middle Ages. 1: Budzyń, 2: Dzwonowo, 3: Głębocek, 4: Obrzycko, 5: Ryczywół, 6: Sławkowo, 7: Stobnica; ed. Mikołaj Kostyrko

BOGUCKA, SAMSONOWICZ 1986: 22nn.; BRZOSTOWICZ, NOWACKI 2016; ŁOWIAŃSKI 1985: 657nn.; GÓRCZAK 2016: 11nn.]. Szczególne trudności stwarza problematyka początków i rozwoju małych miast i miasteczek okresu średniowiecza, która w ogólnym nurcie badań miejskich traktowana była marginesowo, tym bardziej że przytłaczającą większość ośrodków urbanistycznych na obszarze całej Polski stanowiły małe ośrodki miejskie, natomiast miast dużych (wg kryteriów zach.) było zaledwie około trzech do pięciu [WYROBISZ 1968: 124nn.; LALIK 1976a: 113nn.; por. BRUST 1999: 1–4].

Niezależnie jednak od powyższych zastrzeżeń wiedza o początkach miast jest już na tyle wystarczająca, że pozwala stwierdzić, iż rozwój osad miejskich przebiegał w sposób bardzo niejednorodny i to nie tylko na dużych obszarach, lecz także na tych samych terenach, gdzie w tym samym okresie mogły funkcjonować obok siebie osady o formach rozwiniętych i prymitywnych (np. Głębocek — Dzwono-

nowo — Skoki — Murowana Goślina). Dość powszechnie przyjmuje się obecnie jako podstawowy warunek kształtowania się osad miejskich na określonym terenie istnienie odpowiedniego zaplecza rolniczego, w którym w wyniku wzrostu wydajności wytworzona została nadwyżka produkcyjna, pozwalająca z kolei na przejście do wyspecjalizowanego rzemiosła pewnej grupy ludności rolniczej [por. choćby PIEKARCZYK 1955: 22nn.; LABUDA 1958: 82; TOPOLSKI 1961: 5–43; LECIEJEWICZ 1976: 52nn.; WYROZUMSKI 1980: 363]⁵. Niemały wpływ na przebieg tego dość ogólnego procesu ma z całą pewnością czynnik demograficzny (stały wzrost ludności ośrodka przedlokacyjnego i okolicznych wsi) oraz handel lokalny i dalekosiężny, wzdłuż najbliższych dróg miejscowych i tranzytowych.

Naturalnie jest to obraz uproszczony i zdecydowanie schematyczny, gdyż w rzeczywistości powstanie miast było rezultatem współdziałania wielu złożonych czynników, występujących w rozmaitych proporcjach na poszczególnych terenach podlegających procesom urbanistycznym [zob. zwłaszcza BOGUCKA, SAMSONOWICZ 1986: 22nn.].

Na podstawie materiału zebranego przez historyków miast przyjmuje się dość jednoznacznie, że ośrodki przedlokacyjne, zwane również wczesnomiejskimi, charakteryzowała wielocłonowość. Składały się najczęściej z grodu z reguły silnie obwarowanego, obok którego wyrastało podgrodzie, skupiające przede wszystkim ludność zajmującą się rzemiosłem⁶. Zauważono jednak, że począwszy od XI wieku, obwarowania te nie stanowią podstawowego elementu tworzonych podgrodzi, natomiast osady otwarte typu podgrodziowego zaczynają powstawać nie tylko przy wielkich, lecz niemal przy wszystkich typach grodów [KACZMARCZYK 1945; MÜNCH 1946; PIEKARCZYK 1955: 22; WĘDZKI 1974: 85]. Według badań Tadeusza Lalika największe znaczenie dla rozwoju życia miejskiego miał targ (łac. *forum; ius fori* — prawo targowe), który pojawił się w konsekwencji dalszego procesu społecznego podziału pracy jako ośrodek wymiany targowej i życia publicznego [zob. LALIK 1956; 1967a; 1976a: 130nn.; por. BUCZEK 1964: 6nn.]. Targi powstawały zwłaszcza przy grodach, a także w wielu osadach otwartych, w ścisłym związku z drogami handlowymi [MALECZYŃSKI 1926; WEYMANN 1953; MODZELEWSKI 1980: 333]. Wkrótce także, w wyniku osiedlania się ludności rzemieślniczej i kupieckiej, przekształciły się w osady targowe, wyposażone najczęściej w kramy, jatki, karczmy i kościoły [PIEKARCZYK 1955: 67n.; BUCZEK

⁵ Jerzy Wyrozumski [1980: 363] podkreśla współdziałanie czynników ekonomicznych, polityczno-ustrojowych, militarynych, obyczajowych i geograficznych w procesie tworzenia się miast. Sprzeciwia się natomiast tezie przyjmującej społeczny podział pracy jako czynnik warunkujący powstanie miast. Karol Buczek [1964: 22] na plan pierwszy wysuwa prawną stronę organizacji społeczeństwa w procesach urbanistycznych.

⁶ Por. instruktywny opis budowy ośrodków wczesnomiejskich przedstawiony przez Mariana Rębrowskiego [2001: 25nn.]. Na ten temat zob. także ZIENTARA 1976: 71; SAMSONOWICZ 1978: 85–86.

1964: 67n.). Jednakże dokładne odtworzenie rozplanowania przestrzennego tych osad jest już dziś niemożliwe z braku odpowiednich map i planów miejskich.

Do końca XII wieku zarejestrowano na terenie całego państwa piastowskiego około 200 targów znajdujących się od siebie w odległości od 30 do 50 km, tj. od jednego do półtora dnia drogi [por. LALIK 1962; BOGUĆKA, SAMSONOWICZ 1986: 35–42; zob. BRUST 2005: 445–451, ryc. 8; WIESIOŁOWSKI 1985: 363–386]. Niezależnie od targów zaczęły tworzyć się również rynki lokalne wokół mniejszych grodów, obejmując obszary leżące w promieniu 15 km. Obok grodu, podgrodzia i targu ówczesne przedlokacyjne ośrodki miejskie posiadały jeszcze inne człony, takie jak: zabudowania gospodarcze, zgromadzenia klasztorne oraz kolonie obcych, zwanych gośćmi (*hospites*), zajmujące się najczęściej rzemiosłem lub handlem.

Te nieco rozbudowane wywody mają na celu przygotowanie materiału do zaprezentowania wymienionych we wprowadzeniu efemerycznych miasteczek istniejących na omawianym obszarze w XIV i XV wieku. Cechą wspólną tych osad miejskich jest niezwykle mizerny materiał archeologiczny (może oprócz Dzwonowa) oraz znikomy zasób znanej bazy źródłowej, co z pewnością zaważy na jakości analizowanych miejscowości.

Budzyń

Omawiana miejscowość powstała w północnej części Wysoczyzny Gnieźnieńskiej, w odległości 15 km na północ od Rogoźna, w centrum dużego kompleksu leśnego, należącego wcześniej do Puszczy Noteckiej [HŁADYŁOWICZ 1932]. W okresie przedlokacyjnym była z pewnością wsią, powstałą przy starej drodze prowadzącej z Poznania przez Rogoźno, Ujście i dalej na Pomorze Środkowe [WEYMANN 1953: 24, 46 oraz mapa]. Kwestia początków osady oraz funkcji Budzynia w okresie przedlokacyjnym nie znalazła dotąd w literaturze jednoznacznego wyjaśnienia. Wpłynęło na to głównie ubóstwo źródeł, zarówno pisanych, jak i archeologicznych. Okolicznością dodatkowo komplikującą sytuację jest wymienianie Budzynia w źródłach na przemian jako miasta i wsi [por. KULEJEWSKA-TOPOLSKA 1964: 9, przypis 17; WRÓBLEWSKA 1977: 181]. W okolicy odkryto niezwykle skąpe ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego, niepozwalające na wysuwanie daleko idących wniosków. W źródłach pisanych Budzyń pojawia się dopiero w 1450 roku: wymienia się go jako wieś królewską, znajdującą się w obrębie dóbr starostwa rogozińskiego [GAŚSIOROWSKI 1981: 61–62; BRUST 2016: 179n.].⁷ Według badań Jacka Wiesiołowskiego omawiana miejscowość powstała najprawdopodobniej w początkach XV wieku na terenach wsi królewskich Brzekiniec i Podstolice, wchodzących w skład tenuty w Rogoźnie [WIESIOŁOWSKI 1985: 383].

⁷ Data z roku 1435 jako pierwsza wzmianka o Budzyniu okazała się błędna [por. SHGP, cz. I, z. 1, s. 138, przypis 4].

W źródłach pisanych osada wymieniana jest jako Budzyń (1450), Budzyn (1472) i Budzin (1485). Pierwotne brzmienie „Budzyn”, czyli własność „Budzy” („Bud-ja”) zmieniono później na Budzyń [ROSPOND 1984: 43].

Położenie miejscowości w centrum wielkiego kompleksu leśnego (puszcza) przyczyniło się niewątpliwie do zwiększenia bezpieczeństwa wspomnianej drogi komunikacyjnej na Pomorze. Korzystne początkowo warunki sprawiły, że Budzyń przekształcony został w ośrodek municypalny, co nastąpiło prawdopodobnie między 1441 a 1458 rokiem, z fundacji Włodka z Danaborza, kasztelana nakielskiego i starosty niegrodowego w Rogoźnie [WIESIOŁOWSKI 1985: 383].

Dzwonowo

Odkrycie w obecnych czasach średniowiecznej osady odbywa się z reguły w pocie czoła historyków przeglądających dziesiątki dokumentów archiwalnych, map i planów. Podobnie ma się sprawa z archeologami, którzy przekopują wiele ton ziemi, żeby dojść do miejsca, w którym znajdują się ślady kultur, mogące wskazać na relikty poszukiwanej osady. Stosując jednak nowoczesne metody archeologiczne, można uzyskać oczekiwane efekty bez prowadzenia badań inwazyjnych w terenie. Jedną z nich jest analiza map lotniczych, zdobytych w Internecie lub przy pomocy dronów skanujących wytyczone miejsca na badanym obszarze. Odszukanie właściwych punktów lub obiektów terenowych spośród setek map zdobytych w ten sposób jest zazwyczaj poszukiwaniem igły w stogu siana. Najczęściej zupełnie przypadkowo udaje się odkryć na mapie, poszukiwane wcześniej mozolnie w sposób tradycyjny, ślady osady wiejskiej lub relikty dawnego i obecnie zaginionego miasta⁸.

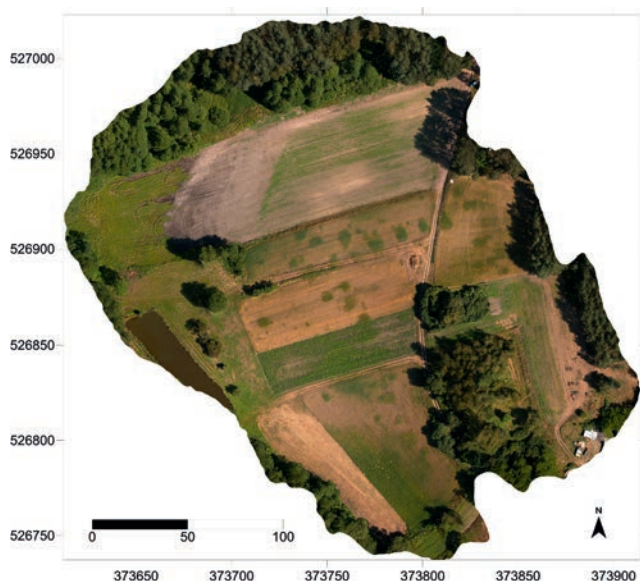
Na terenie Wielkopolski pierwsze wspomnianą metodą odkryto, w trakcie interpretacji zdjęć lotniczych wykonanych w 2006 roku, poszukiwane od kilkudziesięciu lat Stare Szamotuły oraz kościół pw. św. Marcina — znany dotąd jedynie z XIX-wiecznej kartografii. Warto zaznaczyć, że to właśnie niezadowolające wyniki poszukiwań osady i kościoła tradycyjną metodą wykopaliskową skłoniły badaczy do zastosowania kosztowniejszej, jednak skuteczniejszej prospekcji lotniczej tego terenu. Do chwili obecnej została już zgromadzona wcale niemała liczba prac odnoszących się do różnych aspektów odkrycia w Starych Szamotułach⁹.

W sposób zupełnie podobny do omówionego wyżej odkryto w 2014 roku zespół osadniczy w Dzwonowie, będącym obecnie przysiółkiem wsi Niedźwiedziny

⁸ Już po rozpoczęciu niniejszej pracy otrzymałem opracowanie KRZEPKOWSKI, WRONIECKI [2016] pt. *Zaginione miasta w Polsce. Fenomen — metody badań — perspektywy naukowe*. Autorom dziękuję za łaskawe i bezinteresowne jej udostępnienie. Praca zawiera wstępne omówienie sześciu miast, ogólnie mówiąc zaginionych, a mianowicie: Stare Szamotuły, Dzwonowo, Nieszawa, Stary Rypin, Stara Łeba i Alt Wartenburg (Barczewko).

⁹ Z przyczyn obiektywnych ograniczę się do wymienienia znikomej liczby prac odnoszących się do Szamotuł, a mianowicie: JUREK 2009; PIETRZAK, RĄCZKOWSKI 2009; KRZEPKOWSKI, WRONIECKI 2016: 20–22.

gmina Skoki, a leżącym w Puszczy Zielonce w odległości 8,5 km na północny wschód od Murowanej Gośliny (ryc. 2). Jego odkrywcami byli Marcin Krzepakowski i Marcin Moeglich, badacze związani z Muzeum Regionalnym w Wągrowcu. Swoje odkrycie dokumentowali w kolejno publikowanych komunikatach i artykułach, by wreszcie podsumować kilkuletnią pracę w zbiorowym dziele pt. *Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto*¹⁰ [KRZEPKOWSKI, MOEGLICH 2014; 2015; KRZEPKOWSKI 2016; KRZEPKOWSKI, MOEGLICH, WRONIECKI 2017].

RYC. 2. Ortofotomapa reliktyw miasta Dzwonowo; za BOGACKI 2017: 144, ryc. 3

FIG. 2. Orthophotomap of Dzwonowo town relics; after BOGACKI 2017: 144, fig. 3

Wspomniany kompleks dzwonowski składa się z pięciu zespołów osadniczych rozciągających się wzdłuż 300 m linii prowadzącej z północnego wschodu w kierunku południowego zachodu¹¹ (ryc. 3). Na południowy wschód od tej linii znaj-

¹⁰ Kolejne dwa tomy pracy ukażą się w przyszłości.

¹¹ Przy omawianiu osadnictwa przedlokacyjnego i w części następnej osadnictwa lokacyjnego stosuję jedynie nomenklaturę używaną przez historyków osadnictwa, pomijając terminy stosowane przez archeologów, głównie zaś dotyczące wszystkich aspektów odczytywania zdjęć lotniczych i innych. Zainteresowany czytelnik znajdzie ich wyjaśnienie w cytowanych wyżej pracach M. Krzepakowskiego, M. Moeglicha i P. Wronieckiego.

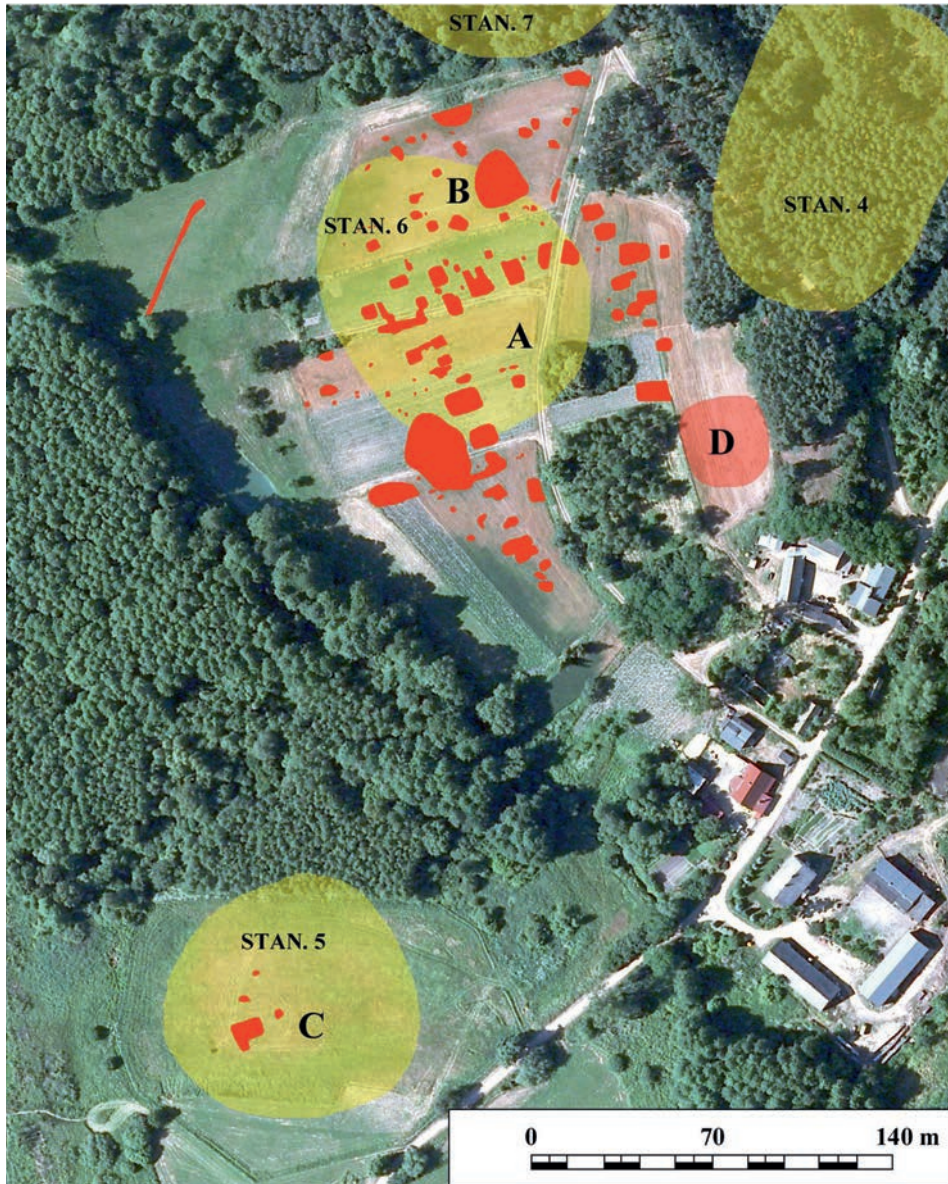
dują się obecnie zabudowania współczesnego Dzwonowa (pięć gospodarstw). Wracając do reliktów osadniczych, zrekonstruowanych przez M. Krzepakowskiego, położonych wzdłuż wspomnianej linii: od północnego wschodu natrafiamy najpierw na wiejską osadę otwartą, będącą najprawdopodobniej w swych początkach wsią typu owalnicowego, na południe od niej ulokowało się miasto lokacyjne, dalej zaś na południowy wschód znajdował się kościół otoczony pochówkami, wreszcie na południowo-zachodnim krańcu wytyczonej linii mieściły się pozostałości dworu średniowiecznego (?) lub nowożytnego.

Znacznie trudniejsza jest kwestia określenia chronologii poszczególnych elementów osadniczych. Opierając się głównie na źródłach pisanych i częściowo archeologicznych, można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że najpierw pojawiła się — zapewne w drugiej połowie XIII wieku — wieś owalnicowa (?), która po raz pierwszy wzmiankowana została w źródłach w 1307 roku pod nazwą „Swanow” jako własność Nałęczza Dobrogosta, wojewody wielkopolskiego [KDW II: 908; por. BRUST 1984: 556–558]. Leżące na południe od wsi relikt miasta lokacyjnego można datować na lata poprzedzające rok 1383 [MPH II: 728]. Około 50 m na południowy wschód od miasta pojawił się (zapewne przed 1348 rokiem) kościół, tuż przy obszernym cmentarzu, służącym od początku całemu zespołowi osadniczemu. Wreszcie około 150 m na południowy zachód archeolodzy zlokalizowali prawdopodobnie szczątki dworu (fortalicja ?) rycersko-szlacheckiego, gdzie odkryto ceramikę datowaną na XIV wiek (małe ilości) do okresu od drugiej połowy XVI do XVIII wieku, co pozwala przyjąć, że być może mamy do czynienia z siedzibą rodu Rogalińskich herbu Łódzia [KRZEPKOWSKI 2016: 148, ryc. 2]¹².

Wczesną metrykę ma system drożny wykształcony w rejonie Dzwonowa o charakterze wybitnie lokalnym. Liczne jego odgałęzienia widoczne na materiałach kartograficznych z XVIII wieku łączyły być może tę miejscowość z dalekosiężnymi szlakami komunikacyjnymi, a w szczególności z przebiegającym na południe od niego z Gniezna przez Głębozec, Radzim, Szamotuły i dalej do Szczecina oraz biegnącym z Poznania przez Skoki, Wągrowiec, Kcynię i dalej na północ¹³. Szczególnie ważne znaczenie wydaje się mieć droga wiodąca południkowo z Głębozca do Dzwonowa, która po przejściu na wschodni brzeg strumienia (Dzwonówka) i systemu jezior biegła w kierunku północnym przez Sławicę, Szczodrochowo do Skoków i dalej zrekonstruowanym już szlakiem do Wągrowca. Wczesną datę ma też połączenie z Dąbrówką (Kościelną) i Kiszkowem, miejscowościami należącymi do powstałego później klucza dóbr Nałęczów Dzwonowskich [PAKUŁSKI 1982: 79, 86 oraz mapa na s. 104]. Sumując okres

¹² W tym stanie rzeczy nadal konieczne jest poszukiwanie co najmniej XIII-wiecznego grodu (*castrum*) lub dworu obronnego, będącego siedzibą wspomnianego Nałęczza Dobrogosta i jego ewentualnych poprzedników.

¹³ Por. mapy K. Perthéesa i D. Gilly'ego [zob. również WEYMANN 1953, mapa; KOWALCZYK 2017: ryc. 47]. Problematykę sieci drożnej w okolicach Dzwonowa w średniowieczu szczegółowo omówił M. Przybył [2017], wzbogacając swój rozdział bogatym zespołem map i planów.

RYC. 3. Zdjęcie lotnicze z interpretacją relikwów osadnictwa w Dzwonowie wykonaną przez Marcina Krzepakowskiego. A: miasto lokacyjne, B: wieś owalnicowa, C: dwór średniowieczny, D: cmentarz; za KRZEPKOWSKI, MOEGLICH 2014: 215, ryc. 3

FIG. 3. An aerial photo with the interpretation of the relics of the settlement in Dzwonowo, taken by Marcin Krzepakowski. A: a founding town, B: oval in shape village, C: a medieval manor house, D: a cemetery; after KRZEPKOWSKI, MOEGLICH 2014: 215, fig. 3

przedlokacyjny, można rzec, że podstawą rozwoju Dzwonowa była otwarta wieś, której mieszkańcy zajmowali się uprawą roli, zapewne także polowaniem oraz rybołówstwem w pobliskich jeziorach i strumieniach (Dzwonówka, Trojanka). W niedalekiej odległości od osady wiejskiej mógł znajdować się punkt obronny (*castrum*) właścicieli (gród, dwór obronny), którego nie udało się dotychczas zlokalizować bez żadnych wątpliwości i zastrzeżeń.

Głęboćek

Położony jest w rymie polodowcowej nad jeziorem o tej samej nazwie oraz niewielką rzeczką Trojanką, w odległości 7 km na wschód od Murowanej Gośliny i 3 km na południowy zachód od Dzwonowa (ryc. 4).

Ryc. 4. Widok na wieś Głęboćek; fot. Piotr Wroniecki

FIG. 4. The view on Głęboćek village; photo by Piotr Wroniecki

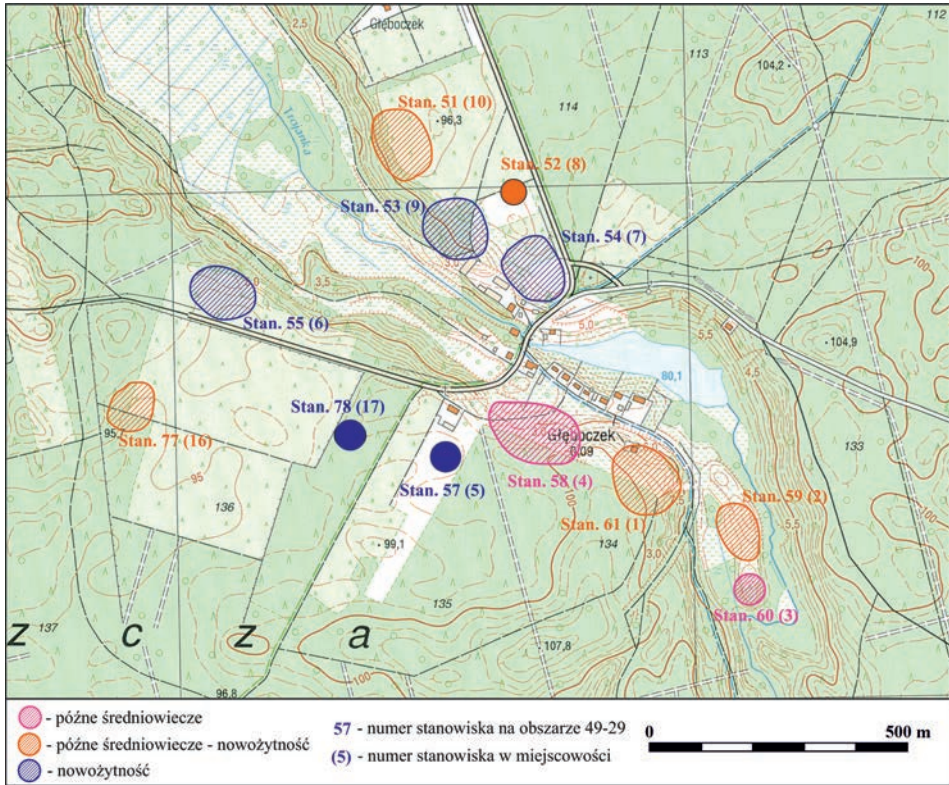
W samej miejscowości oraz okolicy nie prowadzono dotąd systematycznych badań wykopaliskowych. Z badań powierzchniowych, zwłaszcza z AZP, zebrano dużą ilość zabytków wskazujących na to, że Głęboćek wraz z całym zespołem osadniczym był systematycznie zamieszkiwany przez ludzi — począwszy od epo-

ki kamienia, przez epokę brązu, żelaza oraz wczesne i późne średniowiecze aż do czasów nowożytnych [KRZEPKOWSKI 2017: 78n., ryc. 1–3, 6, 7, 9].

Na podstawie materiałów pochodzących z badań powierzchniowych M. Krzepkowski dokonał próby rekonstrukcji późnośredniowiecznego i nowożytnego kompleksu osadniczego w Głębocku, którą na obecnym etapie badań można uznać za całkiem prawdopodobną. Szczególnie interesujące jest usytuowanie w terenie na sporządzonych przez wspomnianego badacza rycinach poszczególnych elementów wchodzących w skład wczesno- i późnośredniowiecznego zespołu głębockiego. Łącznie z elementami nowożytnymi zajmuje 12 stanowisk rozlokowanych po obu brzegach rzeczki Trojanki [KRZEPKOWSKI 2017: 88, ryc. 10].

Na końcu cypla położonego na dnie doliny rzecznej (stan. 3), w odległości około 500 m od współczesnego, a zarazem historycznego Głębocka, znajduje się grodzisko stożkowane zwane Pańskim Dworem [KRZEPKOWSKI 2017: 88, ryc. 10]. Zdaniem Stanisława Jasnosza jest to małe grodzisko (strażnica ?) o średnicy około 25–30 m z nieznacznym wgłębieniem w środku. Według miejscowych informatorów miejsce to było zwane niegdyś „Frisiaborek” lub „Plebania” (?). Kiedyś wyspa, do której miała niegdyś prowadzić grobla, obecnie grodzisko na półwyspie otoczonym mokradłami [JASNOSZ 1980: 48]. Na tym samym cyplu, nieco na północ od niego (stan. 2) zlokalizowano osadę, która mogła odgrywać rolę nieobronnego podgrodzia [KRZEPKOWSKI 2017: 88, ryc. 10]¹⁴. W odległości około 300 m na północny zachód od grodziska (stan. 1) znajdował się cmentarz, datowany na późne średniowiecze i czasy nowożytne, obsługujący zapewne także wcześniej cały zespół osadniczy Głębocka [KRZEPKOWSKI 2017: 86, 88, ryc. 10]. W jego części północnej mógł znajdować się obecnie nieistniejący kościół, nieznanego patronium. Na stanowisku nr 4, zlokalizowanym około 100 m na północny zachód od poprzedniego i tyle samo na południe od obecnej wsi, na łagodnym stoku opadającym w stronę Jeziora Głębockiego, zlokalizowana jest rozległa osada mogąca być miejscem dawnego miasta Głębocek. Zapewne dziedzice omawianych włości herbu Łódzia w pierwszej połowie XIV wieku, najprawdopodobniej w miejscu obecnej wsi, lokowali osadę otwartą razem z kościołem parafialnym [KOZIEROWSKI 1935: 94]. Do omawianego zespołu osadniczego w średniowieczu należały jeszcze dwie osady: pierwsza na stanowisku nr 10, w odległości około 500 m na północny zachód od obecnej wsi, i druga na stanowisku nr 6 w odległości 1 km na zachód od Głębocka [KRZEPKOWSKI 2017: 86, 88, ryc. 10]. Z braku wystarczających danych źródłowych nie potrafimy na ich temat nic więcej powiedzieć (ryc. 5).

¹⁴ S. Jasnosz [1980: 48] oznaczył to miejsce jako stan. 3 i określił jako groblę prowadzącą do grodu.

Ryc. 5. Późnośredniowieczny i nowożytny kompleks osadniczy w Głęboczk; za KRZEPKOWSKI 2017: 88, ryc. 10

FIG. 5. Late medieval and modern settlement complex in Głęboczek; after KRZEPKOWSKI 2017: 88, fig. 10

Po raz pierwszy Głęboczek występuje w źródłach z 1354 roku jako „Glamboyczecz”. Kolejne nazwy to: Glamboczko (1368), Glamkoczecz (1387), Glamboczsko (1388), Głoboczecz (1398), Glamboczetz (1429), Glemboca (1434), Glambozczek (1448), Glambozczecz (1453), Glamboecz (1454), ponownie Glambozczecz (1458), Blumboczerz (1463), po raz drugi Glambozczek (1509) [SHGP 1986, cz. I, z. 3, s. 485].

Obrzycko

W dziejach przedlokacyjnego Obrzycka pierwszoplanową rolę odegrały następujące czynniki: położenie nad Wartą i Samicą, istnienie wczesnośredniowiecznego grodu, funkcjonowanie kasztelanii, istnienie przeprawy przez Wartę oraz powiązanie z ważnymi drogami komunikacyjnymi. Tędy przebiegał jeden ze starych szlaków drogowych, łączących Poznań z nadnoteckim systemem grodów obron-

nych w Czarnkowie, Ujściu i Wieleniu, nadto droga z Obrzycka do Czarnkowa wiodła przez Człopę, następnie zbaczała w kierunku Pomorza [PIC 1964: 1; BRUST 1986b: 19; por. SHGP 1995, cz. III, z. 2, s. 407–410].

Ukształtowanie się systemu drożnego w okolicach Obrzycka możemy odnieść do okresu wczesnego średniowiecza, co mogą pośrednio potwierdzić miejscowości docelowe poszczególnych szlaków komunikacyjnych, znane ze starej metryki, jak: Szamotuły, Ostroróg, Wronki i Oborniki. W omawianym okresie istotną rolę odgrywała niewątpliwie droga prowadząca lewym brzegiem Warty, z Obornik do Wronek przez Obrzycko. Miała ona charakter wybitnie lokalny, gdyż brak o niej wzmianek w źródłach; nie wspomina jej również Stefan Weymann [1953, mapa]¹⁵. Wyraźnie zarysowana jest natomiast w materiałach kartograficznych z XVIII i początków XIX wieku (por. mapy Karola de Perthéesa i Davida Gilly'ego). W późniejszym okresie utraciła znaczenie na rzecz drogi wiodącej z Obornik do Obrzycka prawym brzegiem Warty, przez Bąblin, Stobnicę i Zieloną Górę. Lokalny charakter miała również droga z Ostroroga, dochodząca do Obrzycka od południa, gdzie łączyła się ze szlakiem poznańskim w regionie na południe od rzeczki Samy¹⁶. Wydaje się, że dobrze rozwinięta sieć drożna w okolicach Obrzycka swymi początkami sięgała zapewne okresu przedlokacyjnego i była, jak się o tym przekonamy, istotnym czynnikiem w kształtowaniu głównych elementów osadniczych miasta [BRUST 1986a: 20].

Podobnie jak w Obornikach, najstarsza część Obrzycka związana była z niewielkim cyplem wytworzonym przez Wartę i uchodzącą do niej Samę, około 500 m na zachód od obecnego miasta [SG VII: 354; PIC 1964]. Właśnie tutaj na jednym z dwóch wyniesień, na zachód od miasta lokacyjnego wzniesiono w drugiej połowie XII lub na przełomie XII i XIII wieku stożkowaty gród obronny — przypuszczalnie na miejscu warowni z okresu plemiennego. Pomijają go Witold Hensel i Zofia Hilczer-Kurnatowska w pracy pt. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnośredniowiecznej* [1972; KURNATOWSKA, ŁOSIŃSKA 1990: 117–153]. Na południowy wschód od grodu, na niewielkim wyniesieniu powstała osada podgrodzowa (podgrodzie) oraz w najbliższej okolicy trzy współczesne mu osady otwarte [HENSEL, HILCZER-KURNATOWSKA 1972: 252–254, mapa 3]. Miejsce zajęte przez gród i podgrodzie cechowały wybitne walory obronne, które od północy zapewniała rzeka Warta, natomiast od zachodu i południa rzeka Sama, płynąca w rejonie ujścia do Warty szeroką i zabagnioną doliną [por. WRÓBLEWSKA 1977: 191, wycinek mapy 1:25 000]. Po stronie południowej i południowo-wschodniej podgrodzia przebiegała szeroka bruzda wyraźnie odcinająca zespół obronny od niewielkiego wyniesienia, na którym znajdował się pierwotny (drewniany) kościół parafialny [PIC 1964: 2]. Nie jest wykluczone, że wspomniana bruzda mogła

¹⁵ Droga z Obornik w kierunku północno-zachodnim przebiegała przez Szamotuły, Wronki, Wielęń, łącząc się w Szamotułach z drogą szczecińską.

¹⁶ Por. mapy K. Perthéesa i D. Gilly'ego oraz plan Obornik z 1793 roku wg przerysu H. Müncha [1946: 198, ryc. 73].

być fragmentem dawnych umocnień obronnych podgrodzia i całego zespołu grodowego (wał, fosa), który z racji swej funkcji i położenia miał najpewniej dobrze rozbudowany system obronny. Zgadając się z taką interpretacją, musimy przyjąć, że wspomniany kościół znajdował się poza zasięgiem podgrodzia tuż przy drodze do Wronek w pobliżu placu targowego, leżącego w odległości około 200–300 m na wschód od grodu [por. WRÓBLEWSKA 1977: 191, wycinek mapy 1:25 000]. Tę dość nietypową sprawę zasięgu podgrodzia oraz wzajemnych powiązań grodu, podgrodzia i kościoła mogą wyjaśnić jedynie badania archeologiczne na cyplu grodziska.

Wspomniana przeprawa przez Wartę leżała na wschód od grodu, na trasie przebiegu szlaku poznańskiego kierującego się ku grodom nadnoteckim. Natomiast pozostałe drogi, a mianowicie z Obornik i Wronek oraz Ostroroga zbiegały się nie przy samej przeprawie, lecz znacznie bardziej na południe od niej, w pobliżu dzisiejszego rynku, gdzie tworzyły początkowo zapewne niewielki plac usytuowany w miejscu skrzyżowania [por. WRÓBLEWSKA 1977: 191, wycinek mapy 1:25 000]. Sama przeprawa nie znajdowała się w miejscu obecnego mostu przez Wartę, lecz o jeden blok zabudowy na wschód, w pobliżu północno-zachodniego narożnika rynku. Wskazują na to analiza planu z 1793 roku w porównaniu z położeniem wsi Zielona Góra na prawym brzegu Warty, jak również miejsce odkrycia skarbu z 1843 roku w pobliżu pierwotnego przejścia przez rzekę [MÜNCH 1946: 198, ryc. 73].

Ośrodkiem całego zespołu przedlokacyjnego był niewątpliwie wspomniany gród obronny, o którym wiemy jednak niewiele z braku systematycznych badań prowadzonych w tym rejonie Obrzycka. Można przypuszczać, że w najstarszym okresie kontrolował ważną przeprawę przez Wartę i być może pełnił funkcję centrum opola, o którym jednakże źródła nie przynoszą żadnej wzmianki. Wiadomo natomiast, że w pierwszej połowie XIII wieku był ośrodkiem kasztelańskim. Pierwszym kasztelanem Obrzycka był w 1238 roku Niebora (Niebórz), o którym nic pewnego nie potrafimy powiedzieć. Jest to jednocześnie pierwsza historyczna wzmianka o Obrzycku, wymienianym w źródłach jako *Oberiz* [KDW II: 937; URZĘDNICY WIELKOPOLSCY 1985: 55]. Kolejny kasztelan, Janusz, pojawia się w źródłach dopiero po piętnastu latach. Był on przed objęciem funkcji kasztelana w Obrzycku (łac. *Obrichz*) chorążym księcia Władysława Odonica [KDW I: 315; por. URZĘDNICY WIELKOPOLSCY 1985: 55]. Wreszcie po kolejnych 27 latach źródła odnotowały w 1280 roku trzeciego kasztelana w Obrzycku (łac. *Obrisco*) i późniejszego kasztelana drzeńskiego (w Dreddenku), Włosta, prawdopodobnie syna rycerza Wyszoty (?) [KDW IV: 2062; I: 494; II: 707; por. URZĘDNICY WIELKOPOLSCY 1985: 35, 55, 88]. Ogromna różnica dzieląca czas funkcjonowania poszczególnych kasztelanów obrzyckich nasuwa nam nieodparty wiosek, że źródła pominęły od kilku do kilkunastu dowódców omawianego grodu. Być może część kasztelanów pełniła tę funkcję również przed 1238 rokiem oraz po roku 1280, jednak brak źródeł nie pozwala na zamknięcie tej zagadkowej sprawy.

Podsumowując zagadnienie kasztelanii obrzyckiej, musimy poruszyć niezwykle kontrowersyjne zagadnienie terytorialności i nieterytorialności grodów kasztelańskich¹⁷. Według badań autora do kasztelanii terytorialnych należały grody w Rogoźnie, Radzimiru oraz Ostrowie (Lednickim). Natomiast do ściśle obronnych (wojskowych) zaliczyć można na omawianym terenie m.in. grody w Obornikach, Objezierzu i Obrzycku — z tym że dwa pierwsze nie miały kasztelanów [por. BRUST 1986b: 20–21; 2005: 461, 463–464].

Trzeba przyjąć, że tę klasyfikację małych grodów wielkopolskich wyjaśniono dość przekonująco w pracy zbiorowej na temat kasztelanii w Radzimiru [por. BRUST 2017].

W miejscu skrzyżowania dróg w Obrzycku wykształcił się z biegiem czasu obszerny plac targowy, przybierając pod wpływem warunków terenowych oraz przebiegu dróg kształt wydłużonego trójkąta. W przyszłości wpłynęło to w istotny sposób na rozwój urbanistyczny lokacyjnego miasta, którego dominującym elementem stał się trójkątny wydłużony układ przestrzenny [por. MÜNCH 1946: 197].

Wspomniany już kościół powstał zapewne z fundacji książęcej w okresie tworzenia się warowni obronnej wraz z podgrodzem. Według ks. prof. Józefa Nowackiego mogło to nastąpić, podobnie jak w wielu innych miejscowościach, w XII lub na przełomie XII i XIII wieku [KOZIEROWSKI 1935: 259; NOWACKI 1964: 352, 371]. Trudno wyjaśnić, dlaczego kościół powstał poza obronnym podgrodzem, w miejscu pozbawionym ochrony. Jako parafialny został wymieniony po raz pierwszy w 1298 roku, przy okazji tworzenia przez biskupa Andrzeja Zarembę archidiakonatów regionalnych; świątynia obrzycka została zaliczona do archidiakonatu większego (poznańskiego) [KDW II: 770]. W 1353 roku kościół przeszedł na krótko w ręce joannitów poznańskich wraz z patronatem kościoła, lecz już po trzech latach świątynia powróciła w ręce księcia Przemysła I¹⁸. Jako kościół parafialny otrzymał patronium św. Piotra w Okowach, znane ze źródeł dopiero z 1463 i 1468 roku [NOWACKI 1964: 373].

Wymieniony już wcześniej skarb srebrny jest zaliczany do większych w Wielkopolsce. Odkryty został przypadkowo w czasie prac ziemnych, w odległości około 40 kroków od ostatniego domu na południowym krańcu miasta, przy skrzyżowaniu dwóch dróg polnych w pobliżu cmentarza ewangelickiego. Skarb odkryto w 1842 roku, natomiast datę ukrycia określono na okres po 973 roku. Ogólna waga skarbu, składającego się z monet całych i ułamków oraz ozdób srebrnych, wynosiła osiem kilogramów. Wśród monet, oprócz kilku rzymskich, perskich, hinduskich, tureckich, angielskich i francuskich, dominują: arabskie (93), bizantyjskie (kilkanaście), włoskie (8) oraz niemieckie (ponad 147). Ozdoby srebrne ważyły 304 g [ŚLASKI, TABACZYŃSKI 1959: 45–46]. Ze względu na miejsce

¹⁷ Zagadnieniem tym zajmowali się szczegółowo m.in. ARNOLD 1968: 241n. i BUCZEK 1970a; 1970b.

¹⁸ Dokument przekazania kościoła zaginiony, o fakcie tym wiadomo z 1553 roku [por. NOWACKI 1964: 373].

i wiek zakopania skarbu nie można łączyć z początkami ośrodka przedlokacyjnego w Obrzycku.

W pierwszej połowie XIV wieku Obrzycko wraz z kościołem przeszło w posiadanie rodu Nałęczów, spośród których Jan Obrzycki dziedziczył tam przed 18 listopada 1390 roku [PAKUŁSKI 1982: 92].

Ryczywół

Ryczywół położony jest około 12 km na północny zachód od Rogoźna, nad rzeką Flintą (zwaną również Golnicą), niewielkim dopływem rzeki Welny [MAPA 1971; por. PAZYRA 1965: 293, ryc. 6]. Według mapy zalesienia Wielkopolski od XIV do XIX wieku, zrekonstruowanej przez Konstantego Hładyłowicza, przyjąć można, że Ryczywół założono w centrum Puszczy Noteckiej, wykorzystując niewielką polanę (obszar parkowo-leśny) sięgającą do Zawad, Skrzetusza i Gorzewa [HŁADYŁOWICZ 1932: mapa zalesienia]. Wspomniana polana mogła być przed wiekami znacznie mniejsza, natomiast zwarte tereny puszczańskie mogły sięgać nawet Wągrowca i Pobiedzisk.

Ryc. 6. Widok na wieś Ryczywół; GOOGLE EARTH 2017, oprac. Marcin Krzepakowski

Fig. 6. The view on Ryczywół village; GOOGLE EARTH 2017, ed. Marcin Krzepakowski

Ani Ryczywół, ani otaczające go w promieniu kilku kilometrów tereny nie były dotąd przedmiotem systematycznych badań archeologicznych. Sam Ryczywół musiał być jednak miejscem pobytu i zamieszkania ludów z różnych kultur archeologicznych, co potwierdza m.in. dobrze zachowane grodzisko stożkowate w Nininie, wokół którego stwierdzono osadnictwo o charakterze otwartym. Najwcześniejsze ślady pobytu osadników w okolicach Ryczywołu pochodzą z epoki kamienia, z okresu neolitu — tzw. kultury ceramiki wstęgowej. Na stanowisku nr 2 znaleziono w 1927 roku niewielką motykę kamienną, o szerokim asymetrycznym ostrzu oraz zwężającym się obuchu, długości 7,8 cm i szerokości 5,5 cm. W 1944 roku w czasie kopania rowów przeciwczołgowych (stan. 1) w pobliżu drogi z Ryczywołu do Gorzewa odkryto grób skrzynkowy zbudowany z płyt kamiennych i wypełniony naczyniami ze spalonymi kośćmi. Chronologię grobu określono na okres żelaza, kulturę pomorską. Kolejne cmentarzysko ciałopalne odnaleziono na obszarze Ryczywołu, na stan. 3. Jego powstanie określono na okres wpływów rzymskich, tzw. kultury wielbarskiej. Z tego samego okresu (II wiek n.e.) pochodzą trzy monety brązowe: Antoninusa Piusa (138–161) i Kommodusa (180–192) oraz duża moneta Marka Aureliusza (161–180) [JASNOSZ 1982–1984: 112].

Podczas kopania rowów dla zmarłych na cholera w 1710 roku odkopano „siedem naczyń glinianych”, które jednak nie przetrwały do naszych czasów; wiadomość o znalezisku pochodzi z *Historii Naturalnej...* Gabriela Rzączyńskiego [1721] „...ad oppidum Ryczywół, urnae sepulchralies septem apparuere...” [por. BRUST 2006: 14–15]. Natomiast według legendy znanej sto lat wcześniej „w Ryczywole w ziemi rosną garnki z gliny”, które mieszkańcy odkopują w czasie prac polowych.

Te nieliczne odkrycia archeologiczne pozwalają na wysunięcie ostrożnego przypuszczenia, że zasiedlenie rejonu dzisiejszego Ryczywołu i najbliższej okolicy jest udokumentowane od neolitu do pierwszych wieków naszej ery (okresu wpływów rzymskich). Niestety brakuje materialnych dowodów na zasiedlenie omawianej miejscowości we wczesnym średniowieczu (VI–połowa XIII wieku) i później. Taki stan rzeczy należy przypisać bardzo słabemu przebadaniu archeologicznemu okolic Ryczywołu, gdyż trudno przypuszczać, aby w początkach średniowiecza tereny te były całkowicie pozbawiane stałego osadnictwa — choć z całą pewnością nie było ono tak gęste jak w rejonie Rogoźna, Obornik, Murowanej Gośliny i Czarnkowa. Świadczyć o tym mogą mniej przydatne do badań ślady i punkty osadnicze zarejestrowane w trakcie badań powierzchniowych okolic Ryczywołu w ramach AZP [SKORUPKA 2005].

Na niewielkim plateau, tuż za mostem na drodze do Tłukaw, odkryto relikt najprawdopodobniej nowożytniej fortalicyi właścicieli Ryczywołu. Obiekt wymaga dalszych badań historycznych i archeologicznych [por. BARTKOWIAK, KRZEPKOWSKI 2018].

Wcześniejszą nazwą od Ryczywołu była zapewne nazwa „Ostrów” (*Novi Ostrów*). Forma „Ryczywół” jest przejrzysta i może pochodzić od: „ryczeć”, „ryk” oraz „wół”. Znaczenie nazwy można również wyjaśnić jako miejsce, gdzie hodowano woły, które ryczały, lub ekspresywne, żartobliwe przewanie dawnej osady.

Przezwiska są najczęściej stosowane wśród nazw osobowych, choć trafiają się również wśród nazw miejscowych. Ignacy Krasicki posłużył się powiedzeniem wierszowanym: „O Ryczywole zamilczeć wolę”, tzn. lepiej zamilczeć, gdy nie ma co powiedzieć. Oczywiście w herbie Ryczywołu jest łeb wołu [ROSPOND 1984: 335].

Nie ma pewności co do charakteru miejscowości w czasach przedlokacyjnych. Biorąc pod uwagę skąpe źródła z najstarszego okresu, można przyjąć jedynie dwa rozwiązania: po pierwsze, Ryczywół mógł być osadą otwartą zwaną Ostrowem lub — co jest bardziej prawdopodobne — stanowił część wsi Krężoły [PAZYRA 1965: 293].

Sławkowo

Miejscowość Sławkowo — zaliczona przeze mnie do tzw. nieudanych lokacji miejskich — jest niezwykle trudna do wyjaśnienia. Tradycja łączy nazwę Sławkowo ze wsią Parkowo w czasie, gdy miała ona rzekomo pełnić funkcję miasta (ryc. 7). Jednakże należy podkreślić, że interpretacja powyższa opiera się na niezwykle kruchych podstawach źródłowych, które w żaden sposób nie pozwalają na pozytywne wyjaśnienie wszystkich wątpliwości związanych z tą zagadkową miejscowością. Tym bardziej że udało się powiązać ze Sławkowem jedynie dwa zapisy źródłowe pochodzące z poznańskiej księgi ziemskiej z 1429 roku, a potwierdzające wyłącznie nazwę tej miejscowości (Slavcovice; PZ 10, 166v; „Szlachetny Mikołaj *de Slavcovice* w sporze z Andrzejem, kmieciem ze Studzieńca”).

Analizując osadnictwo domniemanego Sławkowa, a tym samym późniejszej wsi Parkowo, należy zauważyć, że ludzie w tym rejonie pojawili się już w epoce kamienia (neolit, tzw. kultura ceramiki wstęgowej). Bogate znaleziska odkryto na cmentarzysku ciałopalnym (stan. 1), którego chronologię określono na V okres epoki brązu — kultury łużyckiej. Kolejne bogate zbiory zebrano na stanowisku nr 2 w Piaśnicy, tuż po lewej stronie drogi prowadzącej do części wsi zwanej Mokrz. Według badaczy tego znaleziska pochodziło ono z wczesnego okresu żelaza — wczesnego okresu rzymskiego, tzw. kultury pomorskiej. Podobne cmentarzysko odkryto na północny wschód od wsi Mokrz. Pochodziło ono również z okresu kultury pomorskiej i zostało częściowo zniszczone (stan. 3). Szczególnie bogaty zbiór materiałów odkryto na cmentarzysku ciałopalnym w pobliżu wymienionego już stanowiska nr 1. Oprócz bogatego zbioru ceramiki znajdowały się tam zapinki z brązu, prosty nóż żelazny oraz grot włóczni. Zabytki te pochodziły z okresu wpływów rzymskich (II–III wiek n.e.), tzw. kultury przeworskiej [JASNOSZ 1982–1984: 65–70].

Ryc. 7. Widok na wieś Parkowo; GOOGLE EARTH 2018, oprac. Marcin Krzepkowski
 FIG. 7. The view on Parkowo village; GOOGLE EARTH 2018, ed. Marcin Krzepkowski

Miasto Sławkowo w miejscowej tradycji przetrwało pod nazwą „Jeziorka”¹⁹. Jest to teren podmokły, poprzecinany licznymi strumieniami płynącymi w stronę rzeki Welny — raczej niekorzystny pod względem celów osadniczych [KOZIEROWSKI 1916: 481]²⁰. W odległości około 3 km na południowy wschód od Parkowa (Sławkowa) znajdował się rzekomo gród obronny w Słomowie datowany na drugą połowę XIII wieku, stanowiący być może siedzibę pana feudalnego. Trudno jednak orzec z całą pewnością, czy istniała między nimi jakaś zależność w okresie przedlokacyjnym. Brak również pewności, czy w obecnej wsi Parkowo istniała już osada wiejska w momencie powstania prawdopodobnego miasteczka Sławkowo. Z pewnych źródeł wiadomo, że pierwsza wiadomość pochodzi z 1391 roku (*Parcowo*), kiedy w Parkowie istniała już osada wiejska [WR 1: nr 121; LG I: nr 1040 — spór o chłopów z Parkowa]. Obszar zajmowany przez Parkowo (oraz Sławkowo) był słabo zalesiony, miał natomiast gęstą sieć dróg lokalnych łączących dość dużą liczbę wsi rozlokowanych na terenie, który otaczał większe miasta: Oborniki, Rogoźno, Murowana Goślina, Skoki i Ryczywół.

¹⁹ Wiadomość tę zawdzięczam Panu Zbigniewowi Szatkowskiemu, nieżyjącemu już dyrektorowi miejscowej szkoły podstawowej, badaczowi dziejów Parkowa i okolicy.

²⁰ W okolicy są podmokłe lasy i miejscowości o charakterystycznych nazwach, np. Mokrzec, Mokrz.

Stobnica

Miejscowość powstała w miejscu przejścia traktu z Obornik do Obrzycka przez dość głęboką dolinę Kończaka, prawego dopływu Warty, zwanego niegdyś Stobnicą i Rudą [PAZYRA 1965: 31; por. KOZIEROWSKI 1935: 388; ryc. 8]. Z geograficznego punktu widzenia osada leży na dnie wschodniej części Kotliny Gorzowskiej, w odległości 16 km na północny zachód od Obornik [KRYGOWSKI 1958: tab. I, III–IV; BARTKOWSKI 1970: 20n.; KONDRACKI 2006: 127–128].

Ryc. 8. Widok na wieś Stobnicę; GOOGLE EARTH 2018, oprac. Marcin Krzepkowski

FIG. 8. The view on Stobnica village; GOOGLE EARTH 2018, ed. Marcin Krzepkowski

Wiadomości historyczne, jak również dane pochodzenia archeologicznego odnoszące się do okresu przedlokacyjnego, są niezwykle skąpe. W samej Stobnicy odkryto zaledwie 24 stanowiska, z czego sześć przypadających na epokę kamienia, sześć na epokę brązu i wczesną epokę żelaza, dziewięć na okres przedrzymski, rzymski i wędrowek ludów oraz na okres wczesnośredniowieczny (VI–pierwsza połowa XIII wieku) trzy stanowiska. Ich wartość poznawcza jest jednak

niewielka, gdyż są to na ogół punkty i ślady osadnicze pochodzące z powierzchniowych badań AZP [SKORUPKA 2005: 113, 228, 308, 392]. Znacznie większą wartość naukową i badawczą posiadają materiały (głównie cmentarzyska z wyposażeniem) omówione w pracach Stanisława Jasnosza [1982–1984: 116–135] oraz Witolda Hensla i Zofii Hilczer-Kurnatowskiej [1987: 251–252].

Pierwsza i jedyna wzmianka źródłowa z XIV wieku pochodzi z 1388 roku i podaje jako właściciela wsi rycerza Janusza [LG I: nr 340; *Janussius de Stopnicz*], być może z rodu Nałęczów, gdyż przedstawiciele tego rodu znani są tutaj z całą pewnością w 1400 roku²¹.

W okresie przedlokacyjnym Stobnica była wsią powstałą zapewne w drugiej połowie XIV wieku na fali osadnictwa puszczańskiego. Rozwinęła się przy drugorzędnej drodze z Obornik do Obrzycka przez Zieloną Górę, tuż u przeprawy przez Wartę w kierunku Brączewa [LANGE 1925: 38; ZAJCHOWSKA 1953: 132, mapa 3]. Z braku szerszego zaplecza rolniczego, w procesie miastotwórczym zasadniczą rolę musiały odegrać m.in. położenie nad Wartą, istnienie przeprawy rzecznej (prom) oraz wzrost znaczenia w XV wieku drogi z Obornik jako szlaku komunikacyjnego prowadzącego przez puszcze²². Kościół parafialny pod wezwaniem św. Wojciecha powstał tutaj w XIV wieku, tj. w okresie, kiedy Stobnica była jeszcze wsią [NOWACKI 1964: 374]. Pierwszy pleban imieniem Szczepan odnotowany został w aktach konsystorskich w 1404 roku [KOZIEROWSKI 1935: 320].

Nie jest wykluczone, że w Stobnicy istniała przystań rzeczna (skład drewna), jednak z powodu braku opracowania żeglugi rzecznej na Warcie w okresie średniowiecza trudno powiedzieć coś bliższego o znaczeniu drogi wodnej dla rozwoju przedlokacyjnej Stobnicy²³.

Lokacje miejskie, ich rozwój przestrzenny i upadek

Przenoszenie miast na prawo niemieckie należało do wyłącznych i niezbywalnych uprawnień panującego, wchodzących w skład tzw. regaliów (lub ducaliów). Wraz z powoływaniem nowych miast pojawiły się przynajmniej dwa nowe akty prawne, leżące u podstaw założenia ośrodka miejskiego. Jednym z nich był przywilej lokacyjny, czyli dokument monarszy, zezwalający na założenie miasta oraz nadający osadzie prawo miejskie (niemieckie). Drugi akt lokacyjny, który z regu-

²¹ Wieś należała do dóbr wojewody Sędziwoja Świdwy [PAKUŁSKI 1982: 98; por. NOWACKI 1964: 372]. Zdaniem K. Górskiej-Gołaskiej [1984: 217] Sędziwój Świdwa nabył Stobnicę zapewne między 1388 a 1400 rokiem, kiedy należała do bliżej nieznanego Janusza [zob. też SHGP 2008: 678].

²² Szlak wyraźnie zarysowany na mapach K. Perthéesa i D. Gilly'ego.

²³ Zahamowanie handlu wiślanego w okresie wojny trzynastoletniej wpłynęło na zwiększenie zainteresowania szlakiem do Szczecina przez Wartę i Odrę. W związku z tym pewną aktywność zaczynają przejawiać miasta nadwarciańskie, m.in. Oborniki i Wronki [por. LEŚIŃSKI 1958: 66].

ły wystawiany był przez feudała świeckiego lub kościelnego w niedługim czasie po uzyskaniu przywileju (prawa) lokacyjnego, w sposób szczegółowy regulował prawa i obowiązki mieszczan. Interesujące jest, że w wypadku własnych dóbr monarcha wystawiał również przywilej lokacyjny, który skierowany był do tzw. zasadzcy, mającego utworzyć nowe miasto na zasadach prawa zachodnioeuropejskiego (por. lokację Rogoźna) [BUCZEK 1964; ŁOWMIAŃSKI 1985: 657–668; BOGUCKA, SAMSONOWICZ 1986: 45n.; GÓRCZAK 2016: 11n.]. Ogólnie rzecz ujmując, lokacja w sensie prawnym była jednorazową czynnością kancelaryjną, podczas gdy lokacja przestrzenna wymagała wielu rozmaitych oraz skomplikowanych i długotrwałych poczynań. Na ogół z tymi dwoma faktami łączymy tzw. wolniczną, tzn. zwolnienie od podatków mieszkańców lokowanego miasta na kilka do kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu lat — w owym okresie nowe miasto lokacyjne powinno było uzyskać oczekiwany poziom demograficzny, prawny, gospodarczy i przestrzenny [TOPOLSKI 1969: 265nn.].

Lokacje miast przyniosły zasadnicze zmiany w ich średniowiecznym układzie przestrzennym, niekiedy z cechami takiej trwałości, że przechowały się do dziś. Mimo zastosowania wielu indywidualnych rozwiązań w poszczególnych miastach lokowanych można ustalić pewne generalne zasady średniowiecznego planu miejskiego. Centralnym miejscem był rynek, powstały na ogół z części lub całego placu targowego. Cały obszar zabudowy miejskiej podzielony został na prostokątne bloki, które z kolei dzielono na jednakowe działki budowlane. Rynek zbudowany był z reguły w kształcie kwadratu lub prostokąta, na nim też lokalizowano podstawowe urzędy publiczne jak ratusz, jatki, wagę, kramy itp. Dominującą tendencją miast wielkopolskich było nawiązywanie do przebiegu dróg oraz dostosowanie planu miejskiego do istniejących warunków fizjograficznych [MÜNCH 1946; ZIENTARA 1974: 92–94; WIESIOŁOWSKI 1980; 1997; BOGUCKA, SAMSONOWICZ 1986: 89n.].

Dotychczasowe uwagi w swej zasadniczej części dotyczyły miast powstałych w wyniku uzyskania przywileju lokacyjnego i trwających do dziś, chociaż w ich zbiorach źródeł tego właśnie najważniejszego dokumentu nie znajdziemy. Zaginął lub został zniszczony w czasie częstych pożarów miast w średniowieczu. Poczynione uwagi odnoszą się w znacznej części również do siedmiu miast już nieistniejących, których charakter oraz przyczyny upadku zostały omówione we wprowadzeniu do poruszanego tu zagadnienia.

Żadne z tych okresowo istniejących miast nie posiada oryginalnego przywileju lub aktu lokacyjnego. Niektóre z nich mają późniejsze dokumenty potwierdzające ich prawa miejskie. Dla przykładu dokument dla Ryczywołu z 1595 roku jest, jak się wydaje, najstarszą zachowaną ordynacją miejską²⁴. Podobne dokumenty, lecz znacznie późniejsze — z XVII i XVIII wieku — mają jeszcze Obrzycko

²⁴ APP m. Ryczywół I/2 (dokument oryginalny z 23 lutego 1595 roku wystawiony przez Andrzeja Czarnkowskiego). Dokument Kacpra Modlibowskiego z 1648 roku można uznać za relokację w sensie prawnym, a nie przestrzennym (APP m. Ryczywół I/3) [por. WRÓBLEWSKA 1977: 197].

(PZ APP 164, 153v–154v; 1638 — powtórna lokacja), Budzyń (APP KcZ 40, 512; 1641 — odnowienie prawa miejskiego) i Stobnica (APP m. Stobnica I/1 — dokument oryginalny z 7 października 1750 roku). Natomiast dla Sławkowa, Głębocka i Dzwonowa nie zachowały się żadne, nawet późniejsze akta o powyższym charakterze.

Po omówieniu (bardzo skrótowym) we wcześniejszej części opracowania funkcjonowania wymienionych miast w okresie przedlokacyjnym pora na dokonanie analizy dochodzenia ich do statusu miejskości. Ze względów redakcyjnych przeanalizuję jedynie wybrane zagadnienia, a mianowicie: miejsce, czas i warunki towarzyszące lokacji miast, rozplanowanie i zarys granic, funkcjonowanie głównych urzędów oraz organów miejskich, powstanie i losy kościoła i parafii, przyczyny upadku omawianych miast. Pomijam niezwykle obszerną i skomplikowaną sprawę własności oraz dzieje poszczególnych właścicieli. Ich nazwiska oraz koneksje zostaną poruszone jedynie w koniecznych przypadkach.

Poszczególne miasta, jak już częściowo była o tym mowa, lokowane zostały najpewniej w XIV i XV wieku. W tej też kolejności zostaną omówione poniżej.

Lokacje przeprowadzone w XIV wieku

Ryczywół

Ryczywół, podobnie jak pozostałe miasteczka Wielkopolski, nie ma najwcześniejszych źródeł pisanych, gdyż najczęściej ginęły one w trakcie pożarów, jakie nawiedzały miasta z wyłącznie drewnianą zabudową. Nie ma również przywileju lokacyjnego, co powoduje, że zmuszeni jesteśmy szukać innych metod, które pozwolą na ustalenie najbardziej prawdopodobnego okresu nadania tej miejscowości praw miejskich. Analizując późniejsze źródła, znajdujemy w Metryce Koronnej z 13 marca 1541 roku zapis kopii dokumentu Władysława Jagiełły z 1426 roku dla Ryczywołu, dokonanej przez króla Zygmunta I, na prośbę Stanisława Objezierskiego, kanonika poznańskiego i sekretarza królewskiego, oraz brata jego Andrzeja, stolnika poznańskiego — ówczesnych dziedziców Ryczywołu (MK 62, 212v–213) [por. ZALESKI 1929: 1].

Z kopii dokumentu Jagiełły dowiadujemy się, że wydany on został 9 sierpnia 1426 roku dla Nałęczza Niemierzy Kiszewskiego w nagrodę za zasługi dla monarchy i Korony. W dokumencie tym król nadaje mieszkańcom „...civitas Novi Ostrow ac villae Krazele, de qua eadem civitas erigitur de novo” oraz prawo pasania bydła w lasach i na pastwiskach królewskiej wsi Tłukawy, bez szkody dla jej mieszkańców [KDW IX: 1103]. Z treści tego dokumentu wynika, że w 1426 roku Ryczywół nosił nazwę Nowy Ostrów. Przywilej Jagiełły nie ma jednak charakteru dokumentu lokacyjnego ani zezwolenia na lokację, natomiast stwierdza jedynie, że miasto się odnawia (*erigitur de novo*) i przy tej okazji dokonuje pewnych uregulowań gospodarczych na rzecz mieszkańców. Z dokumentu tego wynika więc,

że Nowy Ostrów powstał jako miasto znacznie wcześniej, jednak z jakichś powodów podupadł gospodarczo i dlatego zaistniała potrzeba jego gruntownej odbudowy [ZALESKI 1929: 2, przypis z gwiazdką]. Nie zachował się żaden starszy dokument miejski, dlatego też trudno powiedzieć, jakim prawem posługiwał się Ryczywół i jaką miał organizację wewnętrzną po uzyskaniu lokacji. Przypuszczać jedynie można, że podobnie jak inne miasteczka wielkopolskie rządził się prawem magdeburskim, posiadając podstawowe urzędnictwo prawa niemieckiego, jak wójta, ławę, burmistrza itd. [ZALESKI 1929: 2, przypis z gwiazdką]²⁵. Można więc przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że Ryczywół otrzymał prawa miejskie około lat dziewięćdziesiątych XIV wieku (np. w roku 1394) od króla Władysława i nosił wówczas nazwę Nowy Ostrów [ZALESKI 1929: 2–3; ROSPOND 1984: 235; BRUST 2006: 15].

Dziś etymologia nazwy Ostrów (wyspa na jeziorze lub rzece) może wydawać się niejasna, ale trzeba przypomnieć, że miejscowość położona nad rzeką Flintą (zwaną również Główną lub Oskobłokiem), otoczona była ze wszystkich stron przez stawy, podmokłe łąki i mokradła, poprzecinane licznymi rzeczkami bez nazw i strugami utrudniającymi komunikację. Dodanie przymiotnika „Nowy” miało najprawdopodobniej odróżnić wyspę miejską od licznych ostrowów (wysepek) znajdujących się w tym rejonie. Nazwa Ryczywół pojawiła się obok Ostrowa już w 1429 roku (*Ostrów alias Ricziwol*). Po tej dacie określenie Ryczywół utrwaliło się na stałe w źródłach pisanych, chociaż sporadycznie pojawiało się w pierwszej formie — Ostrów — jeszcze w XVI aż do XVIII wieku. Postać „Ryczywół” była to nazwa kulturowa, metaforyczna od brodu (lub grobli) na rzece, przez który prowadził szlak handlowy, czyli „miejsce, gdzie woły ryczały” [BRUST 2006: 15]. Z XVIII-wiecznej lustracji dróg wiadomo, że w Ryczywole istniał skomplikowany układ stawów, grobli i mostów, usytuowanych wzdłuż drogi z Czarnkowa przez Rogoźno do Poznania.

Określenie dokładnej daty lokacji miasta w Ryczywole jest już obecnie niemożliwe z braku pewnych źródeł pisanych oraz materiałów archeologicznych z okresu średniowiecza. Z całą pewnością dokonał tego któryś z poprzedników Niemierzy Kiszewskiego z rodu Nałęczów, być może jego ojciec (NN) albo jeden z jego stryjów, a mianowicie: Trojan Grochała z Objezierza i Kiszewa lub Wincenty Grochała z Krężoła, kanonik i prepozyt poznański. Niemniej raczej wydaje się pewne, że Niemierza założyciel rodziny Kiszewskich-Objezierskich mógł odziedziczyć po swym ojcu część dóbr, wśród których znajdowały się: Kiszewo, Objezierze, Krężoły, Kowalewo koło Obornik oraz Ryczywół [SHGP 1991: 193–195]²⁶.

Wybitnie regularne założenie urbanistyczne miasta wskazuje na jego ukształtowanie w wyniku jednorazowego działania, a nie w rezultacie stopniowej zabudowy wcześniejszej osady. Nowe miasto wytyczono na „surowym korzeniu” na

²⁵ Wójt Piotr znany dopiero w 1465 roku [AAP AC 44, 87v–88].

²⁶ Drzewo genealogiczne Kiszewskich i Objezierskich h. Nałęcz zob. SHGP 1991: 193.

gruntach wsi Krężoły oraz w pobliżu skrzyżowania dróg z Rogoźna, Obornik, Czarnkowa i Chodzieży, na niewielkim wywyższeniu terenu położonym na północny wschód od obszarów podmokłych. Ośrodkiem miasta stał się bardzo duży rynek (jeden z większych w Wielkopolsce) o prostokątnym, wydłużonym kształcie, z którego naroży odchodziły po jednej ulicy [WRÓBLEWSKA 1977: 196–197].

Z tego samego okresu pochodził kościół parafialny o charakterystycznym wezwaniu św. Mikołaja, zlokalizowany w pewnym oddaleniu od południowej pierzei placu miejskiego, w pobliżu drogi do Rogoźna i Poznania. Według ks. prof. Józefa Nowackiego kościół powstał w drugiej połowie XIV wieku, a parafia została wyłączona z rogozińskiej i częściowo ludomskiej. Do parafii należały pierwotnie tylko Ryczywół i Krężoły, Tłukawy zaś, Jardimowice (Wiardunki), Ninino i Skrzetusz przyłączono nieco później, po wygranym sporze z plebanami rogozińskimi. W XVI wieku przyłączono jeszcze Wyszyny i Prosnę, pochodzące z parafii chodzieskiej, Tłukawy zaś, Jardimowice, Ninino i Skrzetusz odpadły od Ryczywołu, mimo wygranego procesu z Rogoźnem [NOWACKI 1964: 382]²⁷.

Pierwszy wójt, Piotr, znany jest ze źródeł z 1465 roku w związku z rozstrzygnięciem sporu między dziedzicem Ryczywołu a miejscowym plebanem Bartłomiejem. Posiadał on swoje role koło cmentarza za ogrodami mieszczan, w pobliżu lasu — czyli w rejonie dzisiejszej ulicy Kolejowej. Z 1491 roku pochodzi wzmianka o zmarłym wójcie Mikołaju, który był następcą Piotra, natomiast z 1510 roku o wójtostwie, które wówczas było w dziedzicznym posiadaniu nieznanego z imienia wójta. Wykupienie wójtostwa przez właścicieli miasta przypadło przed 1588 rokiem. Nie wiadomo natomiast, kiedy ukształtował się w Ryczywole samorząd miejski, z radą i burmistrzem. Musiało to jednak nastąpić dość późno, tzn. w końcu XV lub początkach XVI wieku, gdyż pierwsza wzmianka o ratuszu pochodzi dopiero z 1574 roku. Do tego czasu władzę w mieście w imieniu właścicieli miasta sprawował dziedziczny wójt (*advocatus*). Ratusz natomiast był siedzibą burmistrza i rajców, tam także mieściły się przywileje i księgi miejskie oraz z reguły waga i postrzygalnia. Był to z pewnością obiekt drewniany, wzniesiony na rynku, względnie w jednej z jego pierzei. Pierwszy burmistrz wystąpił w źródłach dopiero w 1574 roku, był nim Marcin Gajda; następni znani byli w latach: 1590, 1601, 1607, 1609, 1617. Ostatnim polskim burmistrzem miasta po drugim rozbiorze Polski w 1793 roku — pełniącym tę funkcję dwukrotnie — był Piotr Marczyński. Miasto utrzymywało również pisarza, biegłego w sztuce pisania i rachowania, nocnych stróżów, nauczycieli itp. [SHGP 2001: 237–241; por. ZALESKI 1929: 4–10].

Miasto było nieduże, dlatego na wyprawę przeciw Krzyżakom w 1458 roku wysłało jedynie dwóch piechurów. Według badań Henryka Samsonowicza Ryczywół został zaliczony — m.in. obok Bnina, Czempinia, Kostrzyna, Kruszwicy,

²⁷ Pierwszy pleban Jakub w Ryczywole zapisany został w 1428 roku, kolejny zaś, Maciej, w roku 1429. Kościół był bogato uposażony.

Stobnicy, Skoków, Śródki i Zagórowa — do czwartej, najmniejszej kategorii miast wielkopolskich [BOGUCKA, SAMSONOWICZ 1986: 109–110].

Podstawą życia mieszkańców Ryczywołu było rolnictwo i rzemiosło. Począwszy od XVII wieku położenie miasta zaczęło się pogarszać. W celu ratowania sytuacji gospodarczej i demograficznej ówczesny właściciel Henryk Pawiński sprowadził nowych osadników, którym 23 sierpnia 1684 roku nadał przywileje (APP Akta m. Ryczywół I/5) [por. KULEJEWSKA-TOPOLSKA 1964: 13; WRÓBLEWSKA 1997: 196–197; MAZEK 2003: 254–255]. Nie przyniosło to jednak oczekiwanych rezultatów. W momencie upadku Rzeczypospolitej (II rozbiór) w 1793 roku Ryczywół liczył zaledwie 358 mieszkańców, których liczba stopniowo malała — aż do kasacji miasta, która nastąpiła w 1934 roku.

W ostatnich latach (po 1990 roku) władze Ryczywołu podjęły starania o przywrócenie statusu miasta, co w pełni uzasadnia coraz szybszy rozwój społeczny i gospodarczy dawnego miasta lokacyjnego.

Sławkowo

Na temat domniemanej lokacji miejskiej obszerniej wspomniano w części dotyczącej okresu przedlokacyjnego. Zdecydowaną przeciwniczką powstania i istnienia Sławkowa jest Krystyna Górską-Gońska, autorka hasła Parkowo w *Słowniku Historyczno-Geograficznym województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. III, z. 3, Poznań 1997²⁸. Przyznaję autorce po części rację, że trudno tworzyć hasło w słowniku na podstawie tak znikomej ilości źródeł, które sprowadzają się jedynie do informacji o mieście Sławkowo oraz do wiadomości, że w 1429 roku szlachetny Mikołaj S. był w sporze z Andrzejem Kmieciami ze Studzieńca (PZ 10, 166v). Z drugiej jednakże strony trudno pominąć wcale niemałą liczbę wzmianek źródłowych, w których wyraźnie mówi się, że Parkowo było niegdyś miastem²⁹.

Pozostając przy swoich dotychczasowych poglądach, przyjmuję, że Sławkowo może należeć do znanych w historii osadnictwa przykładów nieudanych lokacji miejskich. Prawa miejskie uzyskało zapewne około połowy XIV wieku prawdopodobnie z prywatnej fundacji Grzymałów. Niekorzystne położenie fizjograficzne, jak również konkurencyjność gospodarcza pobliskiego Rogoźna, zadecydowały być może o upadku Sławkowa jako miasta na przełomie wieków XIV i XV lub w pierwszej połowie XV wieku. Po założeniu miejskim (jeżeli takie było) nie pozostało ani śladu. Już w 1391 roku pojawiła się wiadomość o wsi Parkowo (*Parcowo*; WR 1, nr 1).

²⁸ W latach 1980–1981 autorka hasła była skłonna przyjąć istnienie miejscowości Sławkowo. Po latach zmieniła zdanie, które ogłosiła w przypisie „Uwaga” [SHGP 1997: 595].

²⁹ Porównaj choćby wizytację kościoła Lipowicza z 1727 roku („*Visitatio ecclesiae parochialis in villa P.[arcovo] olim oppido Slavkow dicto*”; AV 20, 410). Wizytator pomylił kwestię wezwania kościoła w Parkowie, lecz istotne jest jego sformułowanie: *olim oppido S.* (SG VII, s. 867; KZSz. t. 15, s. 13) [KOZIEROWSKI 1916: 212].

Jedno jest pewne: w wypadku nieudanych lokacji i miast zaginionych (np. Sławkowo, Dzwonowo, Głębozeczek) konieczne są dalsze, pogłębione poszukiwania źródłowe, a w szczególności archeologiczne — przy zastosowaniu nowoczesnych metod badawczych (zdjęcia lotnicze). Należy dodać, że w przypadku wspomnianego przez wyżej wymienioną autorkę Dzwonowa (*Zwanovo*), dzięki nowemu podejściu badawczemu, udało się w tej miejscowości w sposób rewelacyjny odtworzyć położenie i rozplanowanie najstarszego miasta oraz kilka pozostałych elementów osadniczych, takich jak: wieś owalnicową, kościół, cmentarz i dworek feudalny [por. KRZEPKOWSKI, MOEGLICH, WRONIECKI 2017]³⁰. Tak więc, również Sławkowo czeka na swojego odkrywcę.

Dzwonowo

W pierwszej części niniejszego opracowania omówiono — jak dalece to było możliwe ze względu na dostępne źródła — początki i rozwój osadnictwa średniowiecznego wzdłuż rzeki Dzwonówki, w okresie przedlokacyjnym. Na sporej wielkości polanie leśnej udało się zlokalizować stanowiska nr 4, 5, 6, 7 usytuowane na południu, wschodzie i północy zespołu dzwonowskiego, w okresie przedlokacyjnym [KRZEPKOWSKI, MOEGLICH, WRONIECKI 2017: 153]. Obecnie skupimy się wyłącznie na powstaniu, rozwoju i upadku miasta w Dzwonowie, prezentując kolejno punkt widzenia historyka, a następnie archeologa.

Źródła odnoszące się do miejskiego charakteru Dzwonowa — podobnie jak Sławkowa, Głębozca oraz innych efemerycznych miasteczek wielkopolskich — są niezwykle ubogie. Pierwsza wzmianka z 1383 roku, pochodząca z kroniki Janka z Czarnkowa wymienia Dzwonowo obok Gniezna, Kłecka, Żnina i Kiszkowa, co wyraźnie wskazuje na to, że w pobliżu osady wiejskiej w Dzwonowie istniało już miasto o tej samej nazwie (*Swanovo*; MPH II, 728). Nie można jednak tej daty wiązać bezpośrednio z początkami osady miejskiej. Maciej Moeglich w swym obszernym i niezwykle wnikliwym rozdziale (3.2) wskazuje na prawdopodobieństwo związku fundacji kościoła pw. św. Michała Archanioła z lokacją miasta [MOEGLICH 2017: 113]. Pierwsza o nim wzmianka pochodzi z 25 maja 1348 roku i dotyczy podziału dochodów należących do kościołów w Dąbrówce Kościelnej i Dzwonowie. Jak wynika z dokumentu, kościół w Dzwonowie był filią kościoła w Dąbrówce (Kościelnej). Aby zakończyć spory między tymi świątyniami, arcybiskup gnieźnieński Jarosław wysłał swoich komisarzy do zbadania dochodów w kościołach w Dzwonowie i Dąbrówce. Dochody kościoła w Zwanowie pochodziły: z 2 łanów w Pawłowie, 2 łanów w Dąbrówce (Kościelnej), 2 łanów z Niedźwiedzin oraz z Jeziora Skrzyńka i okolicznych gruntów [KDW II: 1269; LBG I: 68]. Nie wiemy niestety, jak sprawę tę ostatecznie załatwiono. Wyraźnie jednak widać, że sytuacja kościoła dzwonowskiego była wówczas korzystna, na co mógł mieć wpływ ówczesny właściciel Dzierżykraj. Nie jest wykluczone, że właśnie wówczas

³⁰ Wzorcowe są pod tym względem badania miast zaginionych F. Kiryka [1980: 373nn.].

kościół w Dzwonowie otrzymał prawa parafialne, a do parafii oprócz Dzwonowa przyłączono Pawłowo i Niedźwiedziny [MOEGLICH 2017: 114]. Na tym kończą się najstarsze źródła dotyczące kościoła, a tym samym miasta. Sprawę początków osady miejskiej można by rozwiązać hipotetycznie, ustalając potencjalną osobę fundatora. Poważnym kandydatem do tej roli jest Dobrogost Dzwonowski, należący w pierwszej połowie XIV wieku do ścisłej elity Wielkopolski, wojewoda poznański, zwolennik Głogowczyków, a następnie Władysława Łokietka; zmarł przed kwietniem 1321 roku [GAŚSIOROWSKI, TOPOLSKI 1981: 148]. Właśnie przed tą datą mógł otrzymać przywilej monarszy na założenie miasta lokacyjnego na prawie zachodnim. Natomiast ostateczne urządzenie miasta lokacyjnego, które trwało przez kilka lat, mógł kontynuować jego następca. Wkrótce potem zbudowano również kościół, którego wezwanie zostało po raz pierwszy ujawnione w źródłach dotyczących wizytacji kościoła w latach 1608–1609 [MOEGLICH 2017: 114, przypis 168]. Ostateczne wyjaśnienie tej zagadkowej sprawy wymaga dalszych szczegółowych badań źródłowych oraz inwazyjnych prac archeologicznych.

Jak już wspomniano, Dzwonowo lokowano na prawie zachodnim. Na bliższe określenie zastosowanego prawa nie mamy wystarczających przesłanek. Choć nie jest wykluczone, jak chcą autorzy, że mogło to być prawo średzkie, jednakże sprawa wymaga dalszych badań [KRZEPKOWSKI I IN. 2017: 281]³¹.

Teren pod przysłę miasto wybrano niezwykle trafnie i z ogromnym rozmysłem. Ośrodek ten lokowano nie w pełni na surowym korzeniu, lecz na części starszej wsi, a ściślej: dostawiając miasto do sporego pasa jej południowej części. Nie jest więc wykluczone, że północna pierzeja osady miejskiej znajdowała się na południowej części siedliska pierwotnej osady wiejskiej. Od zachodu miasto przylegało do koryta Dzwonówki, co zapewniało mieszkańcom i żywemu inwentarzowi wodę, umożliwiało napędzanie młyna, zaopatrzenie w świeże ryby, ułatwiało transport i komunikację. Natomiast dolina rzeczna przez odpowiednie przygotowanie mogła służyć od strony północnej i południowej jako naturalny element obrony. Od wschodu miasto było chronione przez stok wydmy, a oprócz tego było otoczone wykonanymi przez mieszczan obwałowaniami ziemnymi, które najlepiej zachowały się do dziś również od strony wschodniej [KRZEPKOWSKI I IN. 2017: 282–283].

Przy rekonstrukcji przestrzeni miejskiej wymienieni autorzy odkryli, że zasadzka zastosował system miar stosowanych w średzkiej odmianie prawa zachodnioeuropejskiego. Podstawową jednostką była więc stopa o długości 0,288 m, a 15 stóp równało się 1 prętowi (4,32 m) [por. KRZEPKOWSKI I IN. 2017: 284].

Centralną częścią miasta był plac rynkowy zbliżony kształtem do kwadratu o bokach 69 × 69 m. Zapewne na każdej pierzei wytyczono pięć działek budowlanych, o równej szerokości, natomiast długości uzależnionej od sytuacji topo-

³¹ Znaczący system prawa średzkiego, Zbigniew Zdrójkowski [1985; 1986; 1990a; 1990b: 216] nie wymienia omawianego miasta wśród posiadaczy prawa średzkiego.

graficznej. Z naroży rynku wychodziło pięć ulic, o szerokości około 5,7 m. Z organizmem miejskim ściśle związany był kościół i otaczający go cmentarz. Mimo braku materiału datującego przyjęto, że nekropolia dzwonowska była związana z kościołem, wzmiankowanym po raz pierwszy w 1348 roku, a zaznaczonym jeszcze na mapie Rizziego Zannoniego z 1772 roku. Przyjmując, że w mieście było około 30 działek mieszczańskich oraz licząc średnią liczbę rodziny na pięć osób, uzyskano 150–165 mieszkańców ówczesnego *oppidum Zwanowo* [KRZEPKOWSKI, MOEGLICH 2014: 219–223].

Nieźle rozwijające się miasto Dzwonowo w XIV i pierwszej połowie XV wieku, zaczęło w następnym okresie chylić się ku upadkowi. Proces ten przy tego typu miastach był nieuchronny i nieodwracalny. Jednym z jego przejawów były podziały miasta, które najczęściej dotyczyły gruntów należących do miasta, mniej zaś do urzędzeń miejskich znajdujących się w jego granicach — jak to widać w 1462 roku (PG 6, 117). Pół wieku później w Dzwonowie odnotowano jedynie sześć domów mieszkalnych, po czym ustają wiadomości o tym mieście, które zapewne upadło w początkach XVI wieku (LBG I, 68–69 — lata 1511–1523) [por. BRUST 1984: 558]. Po upadku miasta w dalszym ciągu funkcjonowała parafia, wspierana pieniądze i rzeczowo przez miejscowy folwark, zagrodników, młynarza i karczmarza. Ostatnia o niej wzmianka źródłowa pochodzi z 1534 roku [AC II, 1711; ASK I, 12, 393v; BRUST 1984: 558]³².

Lokacje przeprowadzone w XV wieku

Obrzycko

Jako miasto Obrzycko ukształtowało się w XV wieku, najprawdopodobniej w latach czterdziestych tego stulecia, gdyż w 1458 roku zaliczane już było do ośrodków municypalnych. Musiało wówczas należeć do bardzo małych osad miejskich, skoro na wyprawę przeciw Krzyżakom wystawiło tylko jednego żołnierza (CMP nr 129). To sprawiło zapewne, że w klasyfikacji sporządzonej przez Henryka Samsonowicza należało do IV, najniższej grupy miast w Wielkopolsce, obok m.in. Kaźmierza, Dubina i Opalenicy [SAMSONOWICZ 2014b, s. 191]. Miejskość Obrzycka poświadczają źródła z lat 1458 do 1563 [SHGP 1995: 407; KULEJEWSKA-TOPOLSKA 1964: 14, przypis 55]. Dokładnej daty nie sposób już dziś ustalić z braku dokumentu lokacyjnego. Przy porównaniu tego pierwszego roku odnoszącego się do miasta w Obrzycku z moimi ustaleniami dotyczącymi osadnictwa przedlokacyjnego uderza ogromny dystans czasu, jaki dzielił ukształtowanie się zespołu osadniczego (połowa XIII wieku) od powstania miasta średniowiecznego (połowa XV wieku). Świadczy to w sposób oczywisty o tym, że procesy miastotwórcze istniejące tutaj w XIII wieku, a może i w XIV, były niewystarczające dla

³² Ostatni pleban Jan, znany z 1518 roku, a przedtem od 1417 Mikołaj, od 1456 Stanisław.

wytworzenia nowej jakości organizacyjnej. Były one nikłe również później, gdy Obrzycko przekształciło się w miasto. Wzmianka z połowy XV wieku zaliczająca tę miejscowość do grupy najmniejszych miasteczek w Wielkopolsce, odzwierciedla wyraźnie niedorozwój miasta i jego upadek. Około stu lat później w rejestrach poborowych z 1580 roku Obrzycko występuje już jako wieś, mająca zaledwie dwóch zagrodników, trzech komorników oraz dwa młyny o czterech kołach [ASK I: 6, 121v; SHGP 1995: 408; SG VII: 354; WARSCHAUER 1901: 85]³³. Ten niedorozwój Obrzycka miał zapewne wielorakie przyczyny gospodarcze i demograficzne, jednakże obok tego decydujący wpływ na zahamowanie rozwoju miasta wywarło niewątpliwie jego położenie w pobliżu dwóch prężnych ośrodków miejskich, a mianowicie Szamotuł i Wroniek, których konkurencji nie potrafiło sprostać [PIC 1964: 3]³⁴.

Pomyślniejszy dla rozwoju Obrzycka był dopiero wiek XVII, kiedy to w 1638 roku otrzymało od króla Władysława IV przywilej lokacyjny wraz z zezwoleniem na wprowadzenie prawa niemieckiego. Dokument ten wyjednał od króla Krzysztof Radziwiłł, ówczesny właściciel dóbr obrzyckich. W przywileju lokacyjnym mówi się wyraźnie o Obrzycku jako wsi: „...villa sua haereditaria Obrzyck ad flumen Warta in Palatinatum Posnaniensi [...] oppidum novum a praedictae villae de nomine Obrzycko nuncupatum fundae et erigere” [PZ APP 1639: k. 154].

Relokacja nie przebiegała prawdopodobnie zbyt sprawnie i dopiero w 1643 roku syn Krzysztofa, Janusz Radziwiłł wystawił dokument, w którym sędziego Jana Schlichtynga z Bukowca mianował swoim plenipotentem do wszystkich spraw związanych z zasiedleniem majątności obrzyckiej. Oprócz zapewnienia wolności wyznaniowej książę Janusz Radziwiłł dał mieszkańcom dwadzieścia lat wolnizny od podatków [WRÓBLEWSKA 1977: 191]. Korzystne zmiany prawne wprowadzone przez Radziwiłłów skłoniły do osiedlania się wielu uchodźców protestanckich z Niemiec i ze Śląska. Właśnie im to zawdzięcza miasto rozwój sukiennictwa i płóciennictwa, którego ośrodkiem stało się Obrzycko aż do połowy XIX wieku. Podobnie zresztą rozwijały się pozostałe dziedziny rzemiosła i handel [KWIATEK, LIJEWSKI 1988: 564]. Były to więc niezwykle korzystne czasy (połowa XVII–połowa XIX wieku) dla nowo lokowanego miasta, zwłaszcza w dziedzinie gospodarki, samorządu miejskiego oraz rozwoju układu przestrzennego, który z niewielkimi zmianami istnieje do dzisiaj. Ostatnim pozytywnym elementem w tym strumieniu ogromnych zmian było założenie w 1828 roku ordynacji obrzyckiej, która przetrwała aż do 1945 roku, dzięki Atanazemu Raczyńskiemu, należącemu do proniemieckiej (pruskiej) gałęzi Radziwiłłów [por. PIEPRZYK 1978: 220n.].

Po latach sprzyjających nastąpił okres stopniowego upadku gospodarczego, demograficznego i społecznego miejscowości, który doprowadził do całkowitego

³³ Autor podaje, że Obrzycko musiało spaść do rzędu wsi w końcu XVI wieku.

³⁴ Wydaje się, że podobny wpływ musiały odegrać dobrze rozwijające się w XVI wieku Oborniki.

upadku i w rezultacie pozbawienia praw miejskich, co nastąpiło w 1934 roku. Obrzycko odzyskało je ponownie od 1 stycznia 1990 roku [MORDAL 1999: 3]. Obecnie miasto zajmuje powierzchnię 3,7 km² i liczy około trzech tysięcy mieszkańców.

Głęboćek

Wieś Głęboćek wyprzedziła powstanie miasta o ponad jeden wiek. Jej początki sięgają zapewne pierwszej połowy XIV wieku, choć pierwsza wzmianka zarejestrowana została w źródłach z 1354 roku, kiedy to biskup poznański Wojciech przekazał cystersom w Łeknie dziesięciny ze stołu biskupiego, w tym należące mu się również z Głęboćka [KDW VI: 164]. Rok później pojawił się dziedzic Głęboćka, Sędziwój Głębocki herbu Łodzia [KDW III: 1599], natomiast w 1387 roku córka Sędziwoja, Halszka [LG I: 158, 207; WR 1: 16]. Kolejni dziedzice Głęboćka to m.in.: Boguchwał (Bogufał) Głębocki w latach 1388–1407; Dobrogost w latach 1409–1422 oraz jego bracia: Mikołaj i Piotr w latach 1393–1499 [SHGP 1986: 487]. Pierwsi plebani znani są w latach 1393–1499 (Maciej Moderski, Tomasz, Adam, Jakub, Marcin, Bartłomiej i Piotr z Kcyni; SHGP 1986: 487).

Syn Piotra Głębockiego, Jan, był w 1453 roku studentem w Krakowie [AC 1: 428]. W 1508 roku zmarł Władysław Głębocki, doktor dekretów, kanonik gnieźnieński i poznański [PG 7, 96v; SHGP 1986: 488, przypis nr 5]. Kościół niewiadomego tytułu powstał tutaj dopiero w pierwszej połowie XIV wieku, natomiast do parafii oprócz Głęboćka należały jeszcze wsie: Wiesiołowo, Worowo i Zielonka. W okresie reformacji plebania nie była przez dłuższy okres obsadzana, a powróciła do dekanatu obornickiego dopiero w 1603 roku. Kościół zaniedbany i opustoszały przez wiele lat został ostatecznie inkorporowany w 1739 roku do parafii goślińskiej — wkrótce potem zrujnowany kościół w Głęboćku rozebrano [NOWACKI 1964: 94].

Nie znamy dokładnej daty powstania miasta, natomiast w źródłach poświadczono zostało w 1445 roku pod nazwą *Glaboczcza*. Toczyły się wówczas spory sądowe o przynależność dziesięcin z miasta Głęboćka i wsi Zielonki do parafii Tulce [ACC 28: 38v]. Sprawa nie ucichła szybko, gdyż w 1536 roku sześciu mieszkańców z Głęboćka nadal trwało w sporze o dziesięciny z plebanami z Tulc. O niewielkiej randze miasta świadczy m.in. to, że w 1458 roku miało wyposażyć tylko jednego żołnierza na wojnę z Krzyżakami, a także opłata szosu, która w 1507 roku wynosiła zaledwie pół grzywny [CMP nr 129; ASK I: 5, 2v].

Rozplanowanie miasta było bardzo prymitywne. Oprócz rynku wydzielono działki mieszczkańskie, z których jedynie około sześciu było zasiedlonych. Prawdopodobnie Głęboćek nie miał ulic oprócz traktów komunikacyjnych przebiegających przez plac rynkowy. Utrata znaczenia drogi gnieźnieńskiej przyczyniła się najprawdopodobniej do poważnego zagrożenia dalszego istnienia miasta [BRUST 1984: 588]. W 1536 roku źródła wymieniają jedynie sześciu mieszkańców, natomiast pięć lat później już tylko dwóch mieszkańców i dwa domy [PG 83,

154v–156]. Wkrótce potem miasto zapewne upadło, gdyż źródła milkną na jego temat, natomiast grunty i lasy miejskie zostały najpewniej przyłączone do wsi Głębocek.

Budzyń

Budzyń po raz pierwszy występuje w źródłach w 1450 roku; jest wówczas wsią parafialną, której pleban Maciej prowadził spór z Sędziwojem, plebanem ze wsi Żoń, o prawa parafialne nad niewielką osadą wiejską Brzekiniec [NOWACKI 1964: 383–384]. Jak już wspomniano wcześniej, wymienione wsie oraz Podstolice należały do monarchy, który nimi dysponował w zależności od potrzeb. Najczęściej jednak panujący przekazywali poszczególne kompleksy majątkowe w dzierżawę lub zastaw możnowładcom wielkopolskim, aby zasilić stale pustą kasę królewską. Wiadomo z badań Jacka Wiesiołowskiego, że trzy wymienione wyżej osady już w 1426 roku zastawione zostały po raz pierwszy Andrzejowi z Danaborza, kasztelanowi kamieńskiemu, późniejszemu wojewodzie kaliskiemu, herbu Pałuka. Kolejne sumy zastawne na tych dobrach król zapisał w 1441 roku synowi Andrzeja, Włodkowi z Danaborza [WIESIOŁOWSKI 1985: 383]. W 1458 roku Kazimierz Jagiellończyk temuż Włodkowi, kasztelanowi i staroście nakielskiemu, zapisał sumę 1000 florenów węgierskich na królewskim mieście Budzyń oraz wsi Podstolice, za utrzymanie w dobrym stanie obronnym zamku w Człuchowie [SHGP 1986: 137]. Tenże król w 1470 roku zezwolił, aby synowie Włodka Jan i Władysław przekazali wsie Brzekiniec, Budzyń i Podstolice Mikołajowi Działyńskiemu [SHGP 1986: 137]. W 1485 roku królewski Budzyń i pozostałe wsie znalazły się w drodze zastawu za 1600 fl. węg. w rękach Przeclawa Potulickiego, właściciela niedalekich Potulic i Chodzieży [SHGP 1986: 137–138]. W 1530 roku Budzyń został wykupiony przez królową Bonę z rąk zastawców i przyłączony do starostwa rogozińskiego. Królowa posiadała starostwo w Rogoźnie w latach 1530–1557, jednak w jej imieniu dobrami tymi zarządzali dworzanie królewscy, pełniący z jej nadania funkcję starostów rogozińskich [GĄSIOROWSKI 1981: 62; BRUST 2016: 204].

We wspomnianym powyżej dokumencie z 1458 roku Budzyń zostaje po raz pierwszy wymieniony jako *oppidum*. Jego miejski charakter potwierdzają wykazy piechoty; Budzyń był zobowiązany wystawić wówczas przeciw Krzyżakom jednego żołnierza. Nie występuje natomiast w rejestrach czyż ani w wykazach szosu, co dowodzi jego niskiej rangi jako osady miejskiej [CMP nr 129; por. WIESIOŁOWSKI 1985: 382–383]. Kolejne wiadomości o mieście w Budzynie pochodzą z 1563 roku. Wiadomo, że było tam wówczas 35 rodzin mających niewielkie działki gruntu, dwóch karczmarzy oraz aż 32 kołodziejów, co jest sytuacją wyjątkową dla tak małego miasta. Nie jest wykluczone, że rzemieślnicy ci wykonywali usługi dla całego starostwa rogozińskiego, a może również dla innych osad [WIESIOŁOWSKI 1985: 383]. Podobny skład ludności Budzyna był również w 1580 roku. Funkcjonowało wówczas wójtostwo posiadające jeden łan ziemi. O miejskości

Budzynia dowiadujemy się z kolejnych lustracji starostwa rogozińskiego, przeprowadzonych w latach: 1565, 1628–1632, 1659–1665, 1670 i 1785 [LUSTRACJA WOJEWÓDZTW 1961: 253; LUSTRACJA WOJEWÓDZTW WIELKOPOLSKICH 1967: 84; LUSTRACJA WOJEWÓDZTW WIELKOPOLSKICH I KUJAWSKICH 1978: 42–43, przypis 91].

Miejski charakter Budzynia wymieniany jest w źródłach począwszy od 1458 roku niemal do końca XVIII wieku, natomiast nadal nie znamy jego dokładnej daty lokacji. Być może rację ma Jacek Wiesiołowski, według którego miasto powstało przed 1458 rokiem, a ściślej po roku 1441, kiedy Budzyń przejął w drodze zastawu Włodko z Danaborza [WIESIOŁOWSKI 1985: 383]. Sprawa miejskości Budzynia bardzo poważnie komplikuje się po 1458 roku. Musimy stwierdzić, że obraz miasta staje się wówczas niezwykle zagmatwany. Wynika to przede wszystkim z tego, że począwszy od 1470 do 1486 roku, dalej od 1518 do 1527 roku oraz w latach 1535–1622 (wbrew poprzednim wzmiankom), źródła określają Budzyń stale nazwą *villa* (wieś) lub nie podają bliższego określenia.

Widać więc, że zagadnienie lokacji Budzynia i jego miejskości w dłuższym okresie nie jest ani zbyt jasne, ani tym bardziej łatwe do wyjaśnienia, przy tak krańcowej niezgodności źródeł i ich dotkliwym niedoborze. Na tym tle wyniknęły znaczne rozbieżności w literaturze przedmiotu. Niezbyt przekonuje interpretacja Grażyny Wróblewskiej, która w tej mozaice określeń Budzynia — raz jako miasta, następnie jako wsi lub bez bliższego określenia typu osady — widzi po prostu osiągnięcie na przemian praw miejskich, to znów spadanie do roli wsi [WRÓBLEWSKA 1977: 181]. Byłby to przypadek bez precedensu w dziejach miast wielkopolskich. Nie jest do pomyślenia, aby nie zachował się do dziś choć jeden dokument wznawiający lokację Budzynia aż do 1641 roku, kiedy nastąpiło odnowienie prawa miejskiego przez króla Władysława IV [APP KcZ 40, k. 512; PAZYRA 1965: 214]. Z tego XVII-wiecznego dokumentu wynika, że odnowienie praw miejskich nastąpiło na skutek utraty pierwszego przywileju lokacyjnego w czasie pożaru w roku 1626 [KULEJEWSKA-TOPOLSKA 1964: 39; PAZYRA 1965: 215]³⁵. Nie tłumaczy to ostatecznie, z których lat pochodził ten zniszczony dokument, jednakże z drugiej strony pozwala zaprzeczyć próbom poszukiwania większej liczby lokacji Budzynia w okresie od (po) 1441 do 1641 roku.

Na podstawie dotychczasowych wywodów można przyjąć, że Budzyń cieszył się prawami miejskimi nieprzerwanie od chwili ich uzyskania w pierwszej połowie XV wieku aż po wiek XVII, gdy nastąpiło ich wznowienie³⁶. Przy takim założeniu różnorodność i zmienność określeń używanych na oznaczenie osady w Budzynie da się wytłumaczyć niezwykle niskim poziomem gospodarczym oraz niedorozwojem przestrzennym osady, której ogólny obraz nie musiał odbiegać od wizerunku wsi.

³⁵ Przyjmując lokację Budzynia na lata 1501–1505, mimo że w 1518 roku występuje *villarum Budzyn*.

³⁶ Budzyń traci prawa miejskie definitywnie w 1934 roku.

Rozplanowanie Budzynia, znane z planu z 1833 roku, wykazuje całkowite podporządkowanie przebiegowi dróg, a w wielu szczegółach dowodzi wyraźnego nawiązania do starszego układu przestrzennego. Pamiętając o tym, że Budzyń został niemal doszczętnie zniszczony w czasie pożaru w 1626 roku, musimy widzieć w XIX-wiecznym planie miasta nie dokładne odtworzenie lokacyjnego miasta, lecz budowę osady według nowego rozplanowania, nawiązującego jedynie częściowo do dawnego układu średniowiecznego. Do elementów pierwotnego rozplanowania zaliczymy np. usytuowanie kościoła na zamknięciu placu (plan miasta z 1833 roku; MÜNCH 1946: tabl. III). Wynikałoby więc z tego, że plan średniowiecznego miasta przedstawiał sobą najprostszy typ ulicówki, z obszernym placem utworzonym na powierzchni przelotowej i zabudową usytuowaną po jej obu stronach (rozplanowanie przestrzenne wg BRUST 1986: 47). W okresie dobrej koniunktury Budzynia zjawił się pośrodku rynku budynek ratusza [WRÓBLEWSKA 1977: 181].

Kościół należał w XV wieku do parafii chodzieskiej. Aż do schyłku XVI wieku brak w dokumentach jakiegokolwiek wzmianki o świątyni budzyńskiej. Dopiero w 1628 roku został wzmiankowany tamtejszy kościół pw. św. Barbary patronatu królewskiego. Uposażony był wówczas w niewielką rolę i meszne; do parafii należał jedynie Budzyń [NOWACKI 1964: 383].

Nie ominęły Budzynia wydarzenia rozgrywające się na obszarze całej Rzeczypospolitej, które tutaj jedynie wymienię bez ich szerszego omawiania. Po pewnym wroście gospodarczym, jaki nadszedł po roku 1641, miasto ponownie podupadło. Zagarnięte przez Prusaków w 1772 roku liczyło zaledwie 349 mieszkańców i miało charakter rolniczo-rzemieślniczy [PAZYRA 1965: 214].

Pomimo że przywilej z XVII wieku regulował sprawy wewnętrzne miasta, praktyka stosowana przez tenentariuszy była nad wyraz niekorzystna dla mieszczan. Wymienić tutaj warto częste zawłaszczanie przez starostę ról, pastwisk czy lasów należących do miasta. Nierzadko dochodziło również do naruszeń nietykalności osobistej przez urzędników starosty rogozińskiego, które powodowały skargi mieszkańców Budzynia kierowane do króla — chodziło najczęściej o łamanie uprawnień samorządowych i rzemieślniczych zagwarantowanych w przywileju z 1641 roku [KULEJEWSKA-TOPOLSKA 1964: 125, 130nn.]. Nieco lepiej zaczęło się dziać po roku 1793, kiedy dzięki napływowi osadników liczba mieszkańców miasta wzrosła do 833 osób. W 1870 roku było już tutaj 210 domów osiadłych, natomiast osiem lat później odnotowano: 651 ewangelików Niemców i 1050 katolików Polaków [SG I, 1880: 449]. Kolejne lata przyniosły powolny regres miasta, widoczny zwłaszcza po 1918 roku. Powodem tych niekorzystnych zmian była przede wszystkim konkurencyjność dobrze rozwijających się gospodarczo okolicznych miast: Rogoźna, Wągrowca, Chodzieży, Margonina i Ryczywołu. Ostatecznie Budzyń został pozbawiony praw miejskich w 1934 roku [WRÓBLEWSKA 1977: 181].

Stobnica

Miasto w Stobnicy pochodzi z lokacji prywatnej przeprowadzonej w początkach XV wieku [GÓRCZAK 2007: 479³⁷]. Był to okres pewnego wzrostu znaczenia Warty jako rzeki spławnej [LESIŃSKI 1958: 66].

Lokatorem miasta mógł być Nałęcz Trojan Grochała ze Żdźzar, Kiszewa i Stobnicy [WR 1: nr 483; por. PAKULSKI 1982: tabl. III] albo, co jest bardziej prawdopodobne, był nim wojewoda poznański Sędziwój Świdwa z Szamotuł (KZP nr 1187 — 1403 rok³⁸). Dwie zapiski w księdze ziemskiej poznańskiej, pierwsza z 1400 roku, mówiąca o mającym nastąpić ustaleniu granic pomiędzy wsiami Stobnica i Kiszewo, oraz druga z 1402 roku, wymieniająca wójta stobnickiego Jana, pozwalają umieścić lokację miasta między tymi dwiema datami lub w ich pobliżu. Jest więc prawdopodobne, że ujazd między wsiami Kiszewo i Stobnica był uchwalony w związku z zamierzonym utworzeniem miasta w Stobnicy (KZP nr 127 — 1400 rok, nr 1102 — 1402 rok). Kolejny wójt stobnicki Dobiesław znany jest jako świadek na dokumencie z 1419 roku (WR 1 nr 971: „Dobeslaus [ad]vocatus de Stobnicza...”; SHGP 2008, s. 680³⁹). Od roku 1445 aż do wieku XVI Stobnica nazywana jest w źródłach przeważnie miastem (*oppidum*). Nie rozwinęła się w większy ośrodek miejski, skoro na wyprawę malborską w 1458 roku miała dostarczyć zaledwie trzech zbrojnych, natomiast szosu płaciła jedynie 2,5 grzywny (1507), czyż zaś 2 grz., 3 wiardunki, 130 gr, w 11 ratach (1462–1465) [CMP nr 129; ASK I 5, 2; SHGP 2008: 679; BIENIASZEWSKI, LATZKE 1977: 544–552].

Wspomniany Sędziwój Świdwa z Szamotuł posiadał dwóch synów, Wincentego i Dobrogosta, którzy należeli do czołowych możnowładców wielkopolskich. Ten pierwszy, zaślubiony z nieznaną bliżej Anną, miał córkę Małgorzatę, wydaną kolejno za księcia Kazimierza Bełskiego (z linii Piastów mazowieckich), po jego śmierci zaś za księcia Waclawa Raciborskiego [GÓRCZAK 2007: 363]. Małgorzata Szamotulska wraz z ojcem Wincentym otrzymali część dóbr szamotulskich, z których zapewne w pierwszej połowie XV wieku został wyodrębniony klucz stobnicki, w którego skład wchodziło miasto Stobnica i 11 wsi: całe — Baborowo, Brączewo, Gąsawy, Jaryszewo, Pamiątkowo, Piotrówko, Podlesie, Popówko, Rydzyny, Sycyn — oraz połowa Bąblina, dalej wsie Grocholin i Gromadno w pobliżu Kcyni.

Z małżeństwa Małgorzaty z księciem Waclawem pozostały dwie córki: Helena i Katarzyna (trzecia Anna zmarła młodo), które przejęły część dóbr szamotulskich, razem z kluczem stobnickim w spadku po swej matce Małgorzacie [RUTKOWSKA 1998: 134; GÓRCZAK 2007: 365]. W latach sześćdziesiątych XV wieku

³⁷ Autor nie jest pewny, czy lokacja Stobnicy nastąpiła w początkach XV, czy też może już w końcu XIV wieku.

³⁸ Sędziwój Świdwa dochodzi swoich praw do zbiegłych chłopów ze Stobnicy [por. GÓRCZAK 2007: 358].

³⁹ Kolejni wójtowie Jan i Stanisław, synowie Dobiesława, wzmiankowani dopiero w 1460 roku.

dobra szamotulskie wniosły swym mężom: Helena Janowi Ostrorogowi, Katarzyna zaś Włodkowi z Danaborza, jako dobra posagowe Małgorzaty, a następnie ich córek [SHGP 2008: 678; RUTKOWSKA 1998]. W ten sposób Stobnica i pozostałe wsie klucza stobnickiego przeszły w ręce innych rodów — Ostrorogów i Pałuków. W kolejnych latach dobra stobnickie często zmieniały swoich właścicieli, przechodząc w ręce m.in. (oprócz Ostrorogów i Danaborskich): Górków, Broniewskich, Rokossowskich, Czarnkowskich, Radolińskich, Zarembów i Raczyńskich, którzy w 1825 roku włączyli je do ordynacji obrzyckiej [PAZYRA 1965: 301].

Jak już wspomniano, Stobnica należała do małych miasteczek. W 1580 roku płaciła podatek z dwóch włók i trzech kwart roli miejskiej, z młyna i folusza, od pięciu rzemieślników, w tym czterech piekarzy i jednego garncarza oraz od trzech rybaków i czterech komorników [PAZYRA 1965: 301].

Wzmiankowana już Katarzyna, żona Władysława z Danaborza, przekazała w 1493 roku pewne dobra leżące w pobliżu Stobnicy swoim synom: Janowi seniorowi i Janowi juniorowi, starostom nakielskim [PG 10, 186v; por. BRUST 1984: 806]. Z tej okazji został wymieniony młyn Rudny (*młyn ferrifodius*) zlokalizowany na północ od Stobnicy nad rzeką Kończak, niewielkim dopływem Warty. Była to kopalnia (rudnia) rudy darniowej z młynem rudnym i wytwórnią sprzętu rolniczego, eksploatująca znajdujące się w tym rejonie bogate źródła tego surowca [ASK I 3, 261; LBP: 79]⁴⁰. Upadek osady rudnej można wiązać, jak się przypuszcza, z upadkiem gospodarczym Stobnicy w pierwszej ćwierci XVI wieku⁴¹. Wymieniony w 1497 roku nieznany młyn Kaszuba (*Caschuba*) w Stobnicy znajdował się z pewnością na rzece Kończak, w pobliżu wspomnianego młyna Rudnego. Należał wówczas do braci Danaborskich, synów Katarzyny z Danaborza i Stobnicy, którzy sprzedali go łącznie z innymi dobrami za 150 florenów węgierskich Andrzejowi Kobylnickiemu [WMS II: nr 793]. Młyn ten istniał już wcześniej, na co wskazuje zapiska sądowa z 1476 roku wymieniająca szlach. Małgorzatę, żonę opatrzego Jana, młynarza w Stobnicy [PG 9, 56v]. Na marginesie wart odnotowania jest przykład małżeństwa szlachcianki z osobą niższego stanu (opatrzny — drobny rzemieślnik), co w okresie rozdrobnienia dóbr szlacheckich w XV wieku nie było rzeczą znów tak rzadką. W 1508 roku pojawiają się dwa kolejne młyny, a mianowicie Nadolnik i Miantka, obydwie zlokalizowane na rzece Kończak, na północ od Stobnicy. Niewiele da się o nich powiedzieć, gdyż posiadamy zaledwie dwie lakoniczne wzmianki w rejestrach poborowych z lat 1508 i 1510 [ASK I, 3, 18v; I, 3, 261]. Ich położenie wskazuje na to, że należały do właścicieli Stobnicy, dzieląc niedługo po tych wzmiankach los wspomnianego młyna Rudnego⁴². Interesujące jest, że wszystkie znane z XV- i XVI-wiecznych źródeł młyny w Stobnicy zlokalizowane były nie w pobliżu miasta na rzece Warcie, lecz w pewnej odleg-

⁴⁰ Mieszkańcy osady płacili plebanowi stobnickiemu rocznie sześć pługów żelaznych.

⁴¹ Po raz ostatni młyn Rudny pojawia się w źródłach w 1510 roku.

⁴² Obydwie młyny w Stobnicy posiadały po dwa pracujące koła młyńskie [ASK I: 3, 18v].

łości od niego na rzece Kończak, dopływającej od północy do Warty, tuż przy mieście. Można sądzić, że o wyborze miejsca pod budowę młynów decydowały korzystniejsze warunki wodne małej rzeczki, niewymagające większych nakładów i bardziej skomplikowanej technologii aniżeli kapryśna w różnych porach roku rzeka Warta (przed regulacją). W Stobnicy istniał jeszcze w 1563 roku nieznanymi młyn Górny (*Molendinum Gorny*). Był to już piąty młyn, jaki odnotowały źródła XV- i XVI-wieczne w tej miejscowości. Podobnie jak poprzednie także młyn Górny lokalizujemy na północ od Stobnicy, nad rzeką Kończak⁴³. Powstał on zapewne po upadku młynów Rudnego, Miantka i Nadolnego, gdyż w rejestrach poborowych z lat 1563 i 1580 wymieniony jest tylko obok znanego młyna Kaszuba [ASK I, 5, 234 — 1563 rok; PAWIŃSKI 1883: 33 — 1580 rok].

Niezbyt jasno przedstawia się sprawa znacznego skoncentrowania młynów nad rzeką Kończak w Stobnicy⁴⁴. Duże skupiska leśne oraz słabe gleby występujące tutaj nie sprzyjały rozwojowi rolnictwa, a zwłaszcza uprawom. Przy obecnym stanie źródeł sprawa ta nie może być wyjaśniona w sposób zadowalający. Zapewne jednak młyny stobnickie świadczyły usługi młynarskie nie tylko dla mieszkańców prawobrzeżnej, lecz również lewobrzeżnej Warty. Na możliwość taką wskazuje istnienie w Stobnicy przed 1520 rokiem mostu (lub promu) przez Wartę [WMS IV nr 12593 — 1520 rok]⁴⁵.

Kościół parafialny pw. św. Wojciecha otrzymała Stobnica zapewne w XIV wieku, kiedy była jeszcze wsią. Pleban Stefan występuje w aktach konsystorskich w 1404 roku. Do parafii, oprócz Stobnicy, należały jeszcze: Jaryszewo, Brącze-wo, Podlesie, młyny Ruda i Kaszuba wraz z osadami młyńskimi. Do uposażenia plebanii należał łan roli i daniny parafialne. W pierwszej połowie XVII wieku wskutek opustoszenia miasta i niedbalstwa patronów plebania przez kilkadziesiąt lat nie była obsadzana [NOWACKI 1964: 374]. Według wizytacji kościelnej w 1797 roku murowana część świątyni była w dość dobrym stanie, natomiast zabudowania plebanii zrujnowane. Parafia miała jeszcze wówczas własnego plebana. Kościół chylący się ku upadkowi zamknięto w 1811 roku, rozebrano zaś najprawdopodobniej w roku 1846; parafię włączono do obrzyckiej [KOZIEROWSKI 1935: 388; NOWACKI 1964: 374].

Jak już wspomniano, miasto powstało w widłach rzeki Warty i rzeczki Kończak, niewielkiego dopływu prawobrzeżnej Warty, w miejscu przejścia drogi z Obornik do Obrzycka przez dość głęboką w tym miejscu dolinę rzeczki. W obrzeżach dzisiejszej Stobnicy pozostało sporo elementów dawnego założenia, pozwalających zaliczyć je do typu placowego z regularnie wytyczonym rynkiem [por. TŁOCZEK 1955: 78].

⁴³ Tak oznaczony na mapie K. Perthéesa, gdzie figuruje jako „Młyn Górnik”.

⁴⁴ Np. w 1508 roku rejestry poborowe odnotowały w pobliżu Stobnicy cztery młyny: Kaszuba o podwójnym kole, Miantka o podwójnym kole, Nadolny o podwójnym kole oraz młyn Rudny [ASK I: 3, 261].

⁴⁵ Odnowienie przywileju w sprawie mostu w mieście Stobnicy na rzece Warcie.

Rynek lokacyjnego miasta zajął środkową część dawnego placu targowego, wydłużonego w kierunku równoległym do biegu Warty⁴⁶. Plac od zachodu ograniczała rzeczka Kończak, natomiast w kierunku wschodnim obejmował on dwa kolejne bloki rynkowe, dochodzące do wysokiej skarpy graniczącej z miastem z tej właśnie strony. Trudny do określenia jest zasięg placu ku północy. Może mają z tym jakiś związek uliczki wychodzące z północno-wschodniego i północno-zachodniego naroży rynku, które mogły być pierwotnie drogą biegnącą wzdłuż północnej granicy placu targowego; droga po przebyciu Kończaka łączyła się z traktem obornickim, oddalonym od placu o około 200 m. W takim układzie plac posiadał 400 m (!) długości i około 100 m szerokości, stanowiąc przykład wielkiego założenia targowego. Pierwotny kościół przylegał do placu od strony drogi przelotowej. Od środka placu w kierunku północnym odchodziła droga łącząca się ze szlakiem Oborniki–Obrzycko. W układzie miasta stanowi ona ulicę wychodzącą z północno-wschodniego naroża rynku⁴⁷.

Ośrodkiem średniowiecznego miasta był niewielki kwadratowy rynek, z którego wychodziło sześć uliczek niesymetrycznie rozmieszczonych w stosunku do siebie. Z północno-zachodniego narożnika rynku odchodziła wąska uliczka w kierunku zachodnim; jej przedłużeniem po przekroczeniu rzeczki Kończak była droga biegnąca równolegle do Warty. W południowej części tej ulicy pozbawionej parcel został wybudowany kościół parafialny. Z północno-wschodniego narożnika rynku wychodziły dwie ulice, jedna w kierunku wschodnim — mająca kontynuację w drodze wiodącej równolegle do Warty — druga zaś na północ, gdzie łączyła się ze szlakiem obornickim. Z południowo-zachodniej części rynku odchodziła krótka uliczka w kierunku równoległym do Warty, skręcająca w swej części zachodniej ku brzegowi rzeki. Z przeciwnego naroża, w części południowej rynku wychodziły dwie ulice. Jedna odbiegała równolegle do Warty w kierunku południowo-wschodnim, natomiast druga, o wiele krótsza, kierowała się prostopadle do Warty. U styku tej ulicy z brzegiem Warty wytworzył się niewielki plac, będący zapewne terenem składowym przy przystani rzecznej i przeprawie — a uliczka łączyła najkrótszą drogą brzeg rzeki z rynkiem [por. MÜNCH 1946: tab. LV — plan miasta z 1793 roku].

Mała czytelność planu miasta z końca XVII wieku nie pozwala na wyciąganie daleko idących wniosków dotyczących bloków zabudowy. Przypuszczalnie początkowo wytworzyły się pojedyncze bloki przyrynkowe w części południowej i północnej oraz podwójne bloki po stronie wschodniej rynku. Częściowo zabudowana była ulica odchodząca od rynku w kierunku północnym⁴⁸.

Miasto dość dobrze prosperowało od czasu swego powstania do około końca XVI i początków XVII wieku. Istniał wówczas ratusz, kościół, a w 24 domach

⁴⁶ Zobacz plan miasta z 1793 roku [MÜNCH 1946: tab. LV].

⁴⁷ Na planie Stobnicy z 1793 roku nie zaznaczono nazw ulic.

⁴⁸ O wiele więcej danych dotyczących planu średniowiecznego miasta dałoby się osiągnąć przy zastosowaniu zdjęć lotniczych — czego dobrym przykładem jest Dzwonowo.

mieszkało ponad 150 mieszkańców. Folwark stobnicki zwany urzędowo „Stobnica-Papiermühle”, z leśniczówkami Papiernia i Podlesie tworzył okręg dworski, posiadający trzy domy i 22 mieszkańców — jeden katolik i 21 protestantów [SG XI, 1980: 346]. Odtąd miasto zaczęło upadać. Wizytacja kościelna z 1628 roku stwierdziła, że z powodu złych czasów i okrucieństwa mieszczenie pouciekali, a role ich wcielono do folwarku. W 1756 roku było tu jeszcze 15 rzemieślników, w tym sześciu garncarzy, trzech szewców, dwóch płócienników. Stał nowy gościniec, młyn Kostrzewnik z tartakiem i foluszem, hamernia wytwarzająca pługi i młyn Górniki (Górny). Przez Wartę przeprawiano się promem. W 1793 roku, liczące 154 mieszkańców i 24 domy miasto, znalazło się w zaborze pruskim. Mieszkańcy trudnili się głównie uprawą roli i rzemiosłem. Z powodu bliskości Obrzycka Stobnica nie miała szans rozwoju gospodarczego, dlatego została w 1795 roku (lub 1797) pozbawiona praw miejskich przez władze pruskie [por. PAZYRA 1965: 302].

Podsumowanie

Podejmując się próby przeanalizowania kilku chybionych lokacji miejskich na niewielkim obszarze dorzecza środkowej Warty i dolnej Wełny, autor był przekonany, że będzie zmuszony do zastosowania jakichś szczególnych metod badawczych, niepraktykowanych w codziennej pracy historyka osadnictwa miejskiego. Otóż nic bardziej błędnego, gdyż oprócz kilku drobnych różnic powyższy tekst w niczym nie odbiega od dotychczasowych prac poświęconych ośrodkom miejskim funkcjonującym od ich powstania do naszych czasów.

Podobnie jak to bywa w pracy każdego badacza-mediewisty, główną przeszkodą w realizacji postawionych celów był brak źródeł pisanych oraz materiałów archeologicznych. I to była właściwie jedyna i główna przeszkoda utrudniająca dokładne wyjaśnienie przyczyn upadku dobrze funkcjonujących miast (np. Ryczywół). Ze względu na kasatę niektórych miast z XVIII a nawet XX wieku należało przedłużyć analizę poszczególnych osad o kilka wieków (np. Obrzycko, Stobnica, Budzyń).

Zagadnieniem szczególnie skomplikowanym były przypadki występowania w źródłach niektórych osad (np. Budzynia) na przemian: jako wieś lub jako miasto. Wydaje się, że wyjaśnienie tego problemu zostało w tej pracy dokonane połowicznie, dlatego będą konieczne dalsze, pogłębione badania źródłowe.

Biorąc pod uwagę sytuację społeczną, gospodarczą, demograficzną, a także fizjograficzną, przyznać trzeba, że miasteczka: Sławkowo, Dzwonowo i Głębołek nie miały żadnych szans istnienia w dłuższym okresie i dlatego ich zaniknięcie było bezwzględnie i nieuchronne. Pozostałe z siedmiu miast należałoby przeanalizować odrębnie. Pozbawiony praw miejskich Ryczywół mógłby funkcjonować nadal, nawet w naszych czasach, jednak prawa miejskie zostały mu odebrane de-

TABELA 1. Miasta omówione w artykule

TABLE 1. Cities described in the article; ed. Mieczysław Brust

Lp.	Nazwa osady	Charakter przed lokacją	Własność	Pierwsza wzmianka historyczna	Urządzenie obronne	Lokacja miasta	Utrata praw miejskich
1.	Budzyń	osada puszczajska	królewska	1450 r. (?)	—	1. 1441–1458 r. 2. 1641 — odnowienie praw miejskich	1. po 1626 r. 2. 1934 r.
2.	Dzwonowo	wieś owałnicowa	rycerska	1384 r.	1. gród — XIII w. 2. dwór obronny — XIV–XVIII w. (?)	przed 1384 r.	ok. 1511–1523 r.
3.	Głęboczek	wieś	rycerska	1354 r.	gród — XIII–XIV w. (?)	przed 1445 r.	ok. 1542 r.
4.	Obrzycko	gród, podgrodzie, osada rzemieślnicza	rycerska	1238 r.	1. gród — przełom XII i XIII w. 2. kasztelania — XIII w.	1. przed 1458 r. 2. 1638 r. (relokacja) 3. 1990 r.	1. przed 1580 r. 2. 1934 r.
5.	Ryczywół	część wsi Krężoły	rycerska	1426 r.	fortalicja — nowożytność	ok. 1394 r.	1934 r.
6.	Sławkowo	wieś (?)	rycerska	1391 r. (?)	—	ok. połowy XIV w.	przełom XIV i XV w.
7.	Stobnica	wieś, targ, osada młyńska	rycerska	1388 r.	—	przed 1402 r.	po 1795 r.

Źródła: KULEJEWSKA-TOPOLSKA 1964; WRÓBLEWSKA 1977; JASNOŚZ 1980; BRUST 1984; BOGUCKA, SAMSONOWICZ 1986; GÓRCZAK 2007; KRZEPKOWSKI, MOEGLICH 2014.

czyną władz państwowych. Nie jest jednak wykluczone, że reaktywowanie miasta może w tej miejscowości nastąpić w ciągu kilku lat. Tak stało się w Obrzycku, które w 1990 roku zostało ponownie ośrodkiem municypalnym. Gdy chodzi o Stobnicę i Budzyń, to wydaje się, że nie mają one warunków do przywrócenia praw miejskich. Nie pozwoli na to zbyt słabe zaplecze gospodarcze, które również wcześniej stało się przyczyną ich upadku.

SKRÓTY ZASTOSOWANE W ARTYKULE (POZA UJĘTYMI W BIBLIOGRAFII):

AAP — Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu

ACC AAP — Acta causarum consistorii Posnaniensis

AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

APP — Archiwum Państwowe w Poznaniu

APP KcZ — Księgi ziemskie kcyńskie

ASK I — Archiwum Skarbu Koronnego. Powiat Poznański

KDW — Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski

KZSz — Katalog zabytków sztuki w Polsce

MK — AGAD, Metryka Koronna

PG — Księgi grodzkie poznańskie

PZ APP — Poznań, księgi ziemskie, Archiwum Państwowe w Poznaniu

SHGP — Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średnio-wieczu

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

AC — Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta, wyd. B. Ulanowski, t. 1–3, Kraków 1849.

CMP — Kodeks Dyplomatyczny Wielkiej Polski, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840.

KZP — Księga ziemska poznańska 1400–1407, wyd. K. Kaczmarczyk, K. Rzycki, Poznań 1960.

LBG — Jana Laskiego *Liber beneficiorum* archidiecezyi gnieźnieńskiej, wyd. Jan Lerkowski, t. 1–2, Gniezno 1880–1881.

LBP — Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510, wyd. ks. J. Nowacki, Poznań 1950.

LG I — Die ältesten grosspolnischen Grodbücher, wyd. J. Lekszycki, Bd. 1–2, Leipzig 1887–1889.

LUSTRACJA WOJEWÓDZTW wielkopolskich i kujawskich 1564–1565, cz. I, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961.

- LUSTRACJA WOJEWÓDZTW WIELKOPOLSKICH i kujawskich 1628–1632, cz. I. Województwa: Poznańskie i Kaliskie, wyd. Z. Guldon, Wrocław 1967.
- LUSTRACJA WOJEWÓDZTW WIELKOPOLSKICH I KUJAWSKICH 1659–1665, cz. I. Województwo Poznańskie i Kaliskie wyd. C. Ohryzko-Włodarska, Wrocław 1978.
- MPH — Monumenta Poloniae Historica, wyd. A. Bielowski, t. 1–6, Lwów 1864–1893
- SG — Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulmirski i in., t. 1–15, Warszawa 1880–1902.
- URZĘDNIKY WIELKOPOLSCY XII–XV wiek. Spisy, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1985.
- WMS — Matricularum Regni Poloniae Summaria t. 1–5, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905–1956.
- WR — Wielkopolskie roty sądowe, wyd. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, t. 1: Roty poznańskie, Poznań 1959.
- Źródła dziejowe. Polska pod względem geograficzno-statystycznym, t. XII: Wielkopolska, oprac. A. Powiński, Warszawa 1883.

MAPY

Königliche Grosse Topographische Vermessung Karte. oprac. David Gilly (von Langner, 1:50000, Berlin 1802–1803.

MAPA

1971 Mapa szczegółna (!) województwa poznańskiego zarządzona — przez Karola de Perthéesa pułkownika i geografa [w skali 1:100 000].

LITERATURA

ARNOLD S.

1968 Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII–XIII). Z dziejów średniowiecza. Wybór. Warszawa.

BARTKOWIAK R., KRZEPKOWSKI M.

2018 Fortalicje nowożytnie w Ryczywole, pow. obornicki, i Wyszynach, pow. chozdzieski. Uwagi wstępne [w:] Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w latach 2013–2017, red. J. Wierzbicki, Poznań.

BARTKOWSKI T.

1970 Wielkopolska i środkowe Nadodrze, Warszawa.

BIENIASZEWSKI A., LATZKE J.

1977 Rejestr poboru czyż z miast wielkopolskich w latach 1462–1465, PH, t. 68, z. 3, s. 541–553.

BOGACKI M.

2017 Dokumentacja z powietrza przy pomocy bezałogowego statku powietrznego w Dzwonowie — czerwiec 2014 roku [w:] Dzwonowo. Średniowieczne zaginionie miasto, red. M. Krzepakowski, M. Moeglich, P. Wroniecki, t. 1, Wągrowiec, s. 142–147.

BOGUCKA M., SAMSONOWICZ H.

1986 Dzieje miast i miasteczek w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław.

- BOGUSŁAWSKI W.
1900 *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej*, t. IV, Poznań.
- BOGUSŁAWSKI W.
2005 *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej*, *Wznowienia*, t. 28, Poznań.
- BRUST M.
1984 *Osadnictwo średniowieczne w dorzeczu dolnej Wełny i środkowej Warty (od VII do połowy XVI wieku) cz. I–III*, Poznań [maszynopis w Instytucie Historii UAM].
- BRUST M.
1986a *Początki i rozwój miast w dorzeczu środkowej Warty i dolnej Wełny*, *RH*, t. 52, s. 1–54.
- BRUST M.
1986b *Z problematyki tzw. mniejszych kasztelanii wielkopolskich (Próba rekonstrukcji zasięgu terytorialnego)*, *KHKM*, R. 34, nr 1, s. 13–24.
- BRUST M.
1999 *Początki urbanizacji w dobrach klasztornych Wielkopolski do końca XIV wieku*, *NPrz*, t. 92, s. 5–83.
- BRUST M.
2000 *Zespół grodowy w Rogoźnie na tle procesów osadniczych w dorzeczu dolnej i środkowej Wełny (IX–XIII wiek)*, *StiMDP*, t. 3, s. 231–264.
- BRUST M.
2001 *Lokacje miejskie w wielkopolskich dobrach arcybiskupów gnieźnieńskich w XIII i XIV wieku*, *NPrz*, t. 95, s. 29–104.
- BRUST M.
2003 *Geneza i początki miast w dobrach biskupów poznańskich w Wielkopolsce (XIII–XIV wiek)*, cz. I, *NPrz*, t. 100, s. 127–194.
- BRUST M.
2004 *Geneza i początki miast w dobrach biskupów poznańskich w Wielkopolsce (XIII–XIV wiek)*, cz. 2, *NPrz*, t. 101, s. 79–147.
- BRUST M.
2005 *Najdawniejsze dzieje ziemi obornicko-rogozińskiej w okresie od XII do końca XIV wieku na podstawie źródeł pisanych [w:] Archeologia powiatu obornickiego*, red. T. Skorupka, Poznań, s. 397–483.
- BRUST M.
2006 *W okresie średniowiecza (od XII do końca XV wieku) [w:] Dzieje Murowanej Gośliny*, red. M. Brust, Poznań, s. 41–67.
- BRUST M.
2008 *Próba rekonstrukcji zasięgu terytorialnego kasztelanii radzimskiej*, *SL*, t. 9, s. 41–59.
- BRUST M.
2016 *Zamek Przemysła II w Rogoźnie na tle umocnień obronnych miasta i jego zaplecza od IX do XVIII wieku*, *Rogoźno*.

- BRUST M.
 2017 Geneza i rozwój terytorium kasztelanii radzimskiej do XIV wieku (próba rekonstrukcji) [w:] Radzim. Gród i wieś nad Wartą, red. A. Kowalczyk, M. Skoczyński, A.M. Wyrwa, BSL, t. XXXVI, seria A, t. 8, Dziekanowice, s. 214–239.
- BRUST M., GODAWA B., NOWAK S.
 2006 Ziemia ryczywolska: historia — gospodarka — krajoznawstwo, Ryczywół.
- BRZOSTOWICZ M., NOWACKI M.
 2016 Września. Archeologia miasta [w:] Archeologia Miast Wielkopolskich, red. H. Machajewski, J. Wrzesiński, Poznań, s. 33–55.
- BUCZEK K.
 1964 Targi i miasta na prawie polskim, Wrocław.
- BUCZEK K.
 1970a Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej, SH, R. 13, z. 2, s. 205–250.
- BUCZEK K.
 1970b Z badań nad organizacją grodową w Polsce wczesnofeudalnej. Problem terytorialności grodów kasztelańskich, KH, t. 77, z. 1, s. 3–20.
- BUCZEK K.
 1977 Organizacja służebna w pierwszych wiekach państwa polskiego, SH, R. 20, z. 3, s. 353–376.
- BUCZEK K.
 1979 Gospodarcze funkcje organizacji grodowej w Polsce wczesnofeudalnej (wiek X–XIII), KH, t. 86, z. 2, s. 363–384.
- BUJAK F.
 1905 Studia nad osadnictwem Małopolski, Kraków.
- FRIEDBERG M.
 1946 Kultura polska a niemiecka. Elementy rodzime a wpływy niemieckie w ustroju i kulturze Polski średniowiecznej, t. I–II, Poznań.
- GĄSIOROWSKI A.
 1981 Starostowie wielkopolskich miast królewskich w dobie jagiellońskiej, Warszawa–Poznań.
- GĄSIOROWSKI A., TOPOLSKI J. (RED.)
 1981 Wielkopolski Słownik Biograficzny, Warszawa.
- GENEZA MIAST POLSKICH
 1965 Geneza miast polskich i ich dzieje do końca XV w. [w:] Miasta polskie w tysiącleciu, t. I, red. Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 3–36.
- GIEYSZTOR A., ROŚLANOWSKI T. (RED.)
 1976 Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej, Warszawa–Poznań–Toruń.
- GÓRCZAK Z.
 2002 Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.), Poznań.

- GÓRCZAK Z.
2007 *Rozwój majątków możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XV i początkach XVI wieku*, Poznań.
- GÓRCZAK Z.
2016 *Lokacje i życie miejskie w średniowiecznej Wielkopolsce* [w:] *Archeologia Miast Wielkopolskich*, red. H. Machajewski, J. Wrzesiński, Poznań, s. 11–32.
- GÓRSKA-GOŁASKA K.
1984 *Dobra Nałęczów w Wielkopolsce w średniowieczu*, *StiMDWP*, t. 15, z. 2, Warszawa–Poznań.
- HENSEL W., HILCZER-KURNATOWSKA Z.
1972 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. IV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- HENSEL W., HILCZER-KURNATOWSKA Z.
1987 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. VI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- HŁADYŁOWICZ K.J.
1932 *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w.*, Lwów.
- JASNOSZ S.
1963 *Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1962*, *FAP*, vol. XIV, s. 241–246.
- JASNOSZ S.
1980 *Materiały i studia do dziejów osadnictwa starożytnego i wczesnośredniowiecznego Ziemi Obornicko-Rogozińskiej (część I)*, *FAP*, vol. XXXI, s. 1–144.
- JASNOSZ S.
1981 *Materiały i studia do dziejów osadnictwa starożytnego i wczesnośredniowiecznego Ziemi Obornicko-Rogozińskiej (część II)*, *FAP*, vol. XXXII, s. 105–155.
- JASNOSZ S.
1982–1984 *Materiały i studia do dziejów osadnictwa starożytnego i wczesnośredniowiecznego Ziemi Obornicko-Rogozińskiej (część III)*, *FAP*, vol. XXXIII, s. 55–166.
- JUREK T.
2009 *Stare Szamotuły na nowo odkryte* [w:] *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, red. I. Skierska, t. 2. Szamotuły, s. 27–37.
- KACZMARCZYK Z.
1945 *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań.
- KATALOG ZABYTKÓW SZTUKI W POLSCE
1965 t. V. *Województwo Poznańskie*, z. 15, pow. obornicki, Warszawa.
- KIRYK F.
1980 *Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikłe w Małopolsce do połowy XVII stulecia*, *KHKM*, R. 28, z. 3, s. 373–384.

KIRYK F.

2013 Miasta małopolskie w średniowieczu i czasach nowożytnych, Kraków.

KONDRACKI J.

2006 Geografia regionalna Polski (wyd. II poprawione), Warszawa.

KOWALCZYK A.

2017 Szlaki komunikacyjne [w:] Radzim. Gród i wieś nad Wartą, red. A. Kowalczyk, M. Skoczyński, A.M. Wyrwa, BSL, t. XXXVI, seria A, t. 8, Dziekanowice, s. 62–68.

KOZIEROWSKI S.

1916 Badania nazw topogranicznych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej, t. I–II, Poznań.

KOZIEROWSKI S.

1935 Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej, Poznań.

KRYGOWSKI B.

1958 Krajobraz Wielkopolski i jego dzieje, Poznań.

KRZEPKOWSKI M.

2016 Ratownicze badania archeologiczne zaplecza dworu staropolskiego Rogalińskich herbu Łódzia w Niedźwiedzinach (przysiółek Dzwonowo). Sezon 2015, Wangrowieciana. *Studia et Fontem*, t. III, s. 142–160.

KRZEPKOWSKI M.

2017 Osadnictwo pradziejowe, średniowieczne i nowożytne okolic Dzwonowa [w:] Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto, red. M. Krzepkowski, M. Moeglich, P. Wroniecki, t. 1, Wągrowiec, s. 77–93.

KRZEPKOWSKI I IN. = KRZEPKOWSKI M., WRONIECKI P., SZYMAŃSKI M., MOEGLICH M.

2017 Dzwonowo przemówiło. Czy sprawa skończona? [w:] Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto, M. Krzepkowski, M. Moeglich, P. Wroniecki, t. 1, Wągrowiec, s. 279–302.

KRZEPKOWSKI M., MOEGLICH M.

2014 Zapomniane miasto, wieś i dwór Zwanowo. Przyczynek do badań nad późnośredniowiecznym i nowożytnym zespołem osadniczym w Niedźwiedzinach (przysiółek Dzwonowo), pow. wągrowiecki, woj. wielkopolskie, *ŚIA*, t. LV, s. 211–236.

KRZEPKOWSKI M., MOEGLICH M.

2015 Zwanowo. Zaginione miasto w Puszczy Zielonka, *BPKW*, z. 21(23), s. 70–78.

KRZEPKOWSKI M., MOEGLICH M., WRONIECKI P. (RED.)

2017 Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto, t. 1, Wągrowiec.

KRZEPKOWSKI M., WRONIECKI P.

2016 Zaginione miasta w Polsce. Fenomen — metody badań — perspektywy naukowe [opracowanie przygotowane na zlecenie Muzeum Historii Polski], Poznań–Warszawa.

- KULEJEWSKA-TOPOLSKA Z.
1964 Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawnicze, Poznań.
- KURNATOWSKA Z. (RED.)
1992 Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji, Poznań, 14–16 grudnia 1987 roku, Poznań–Wrocław–Warszawa.
- KURNATOWSKA Z., ŁOSIŃSKA A.
1992 Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce [w:] Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji, Poznań, 14–16 grudnia 1987 roku, red. Z. Kurnatowska, Poznań–Wrocław–Warszawa, s. 105–153.
- KUTRZEBA S.
2001 Historia ustroju Polski w zarysie: Korona [wznowienie; posłowiem opatrzyła A. Hutnikiewicz], Poznań.
- KWIATEK J., LIJEWSKI T.
1988 Leksykon miast polskich, Warszawa.
- LABUDA G.
1958 Miasta na prawie polskim [w:] *Studia historica* w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego, red. A. Gieysztor, Warszawa, s. 181–197.
- LALIK T.
1956 Stare miasto w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację — schyłek XII i początek XIII wieku, KHKM, R. 4, z. 4, s. 743–745.
- LALIK T.
1962 Märkte des 12. Jahrhunderts in Polen, KHKM, t. 10 (nr dodatkowy), s. 364–367.
- LALIK T.
1967a O cyrkulacji kruszców w Polsce X–XII wieku, PH, t. 58, z. 1, s. 1–27.
- LALIK T.
1967b Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku, StzDO, t. 5, Wrocław.
- LALIK T.
1976a Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej [w:] Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa–Poznań–Toruń, s. 113–136.
- LALIK T.
1976b Organizacje sąsiedzkie średniowiecznej wsi polskiej — wieś, opole, parafia, KHKM, t. XXIV, z. 3, s. 440–456.
- LANGE O.
1925 Lokacje miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich, Lwów.
- LECIEJEWICZ L.
1976 Wczesnośredniowieczne przemiany socjotopograficzne osad miejskich u Słowian Zachodnich w świetle archeologii [w:] Miasta doby feudalnej w Euro-

- pie Środkowo-Wschodniej, red. A. Gieysztor, T. Rosławski, Warszawa–Poznań–Toruń, s. 35–66.
- LESIŃSKI H.
1958 Kontakty handlowe Wielkopolski z Pomorzem Zachodnim w XIV i XV w., *StiMDWP*, t. IV, z. 1.
- ŁOWMIAŃSKI H.
1985 *Początki Polski*, t. VI, cz. 2, Warszawa.
- MACHAJEWSKI H., WRZESIŃSKI J. (RED.)
2016 *Archeologia miast wielkopolskich*, Poznań.
- MALECZYŃSKI K.
1926 *Najstarsze targi w Polsce i stosunek do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Lwów.
- MAZEK D.
2003 *Ku ozdobie i profitowi. Prawodawstwo miast prywatnych Wielkopolski 1660–1764*, Warszawa.
- MODZELEWSKI K.
1980 *Organizacja grodowa u progu epoki lokacji*, *KHKM*, R. XXVIII, nr 1, s. 329–340.
- MOEGLICH M.
2017 *Dzwonowo w świetle średniowiecznych i nowożytnych źródeł pisanych [w:] Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto*, red. M. Krzepakowski, M. Moe-glich, P. Wroniecki, t. 1, Wągrowiec, s. 94–121.
- MORDAL P.
1999 *Gmina i miasto Obrzycko*, Szamotuły.
- MÜNCH H.
1946 *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków.
- NOWACKI J.
1964 *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja Poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań.
- PAKUŁSKI J.
1982 *Nałęczę wielkopolscy w średniowieczu. Genealogia, uposażenie i rola polityczna w XII–XIV w.*, Warszawa–Poznań–Toruń.
- PAWIŃSKI A.
1883 *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, Wielkopolska t. I, Warszawa.
- PAZYRA S. (RED.)
1965 *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, Wrocław.
- PIC J.
1964 *Studium historyczno-urbanistyczne Obrzycka*, [maszynopis u Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu], Poznań.
- PIEKARCZYK S.
1955 *Studia z dziejów miast polskich w XIII–XIV w.*, Warszawa.

- PIEPRZYK J.
1978 Miasta i gminy województwa poznańskiego, Poznań.
- PIETRZAK R., RĄCZKOWSKI W.
2009 Od przybytku głowa... boli. O kontekście i konsekwencjach odkrycia pierwszej lokacji Szamotuł [w:] Szamotuły. Karty z dziejów miasta 2, red. I. Skierska, Szamotuły, s. 9–26.
- POTKAŃSKI K.
1922 Pisma pośmiertne, t. I, Kraków.
- POTKAŃSKI K.
1924 Pisma pośmiertne, t. II, Kraków.
- POTKAŃSKI K.
2004 Pisma pośmiertne [wznowienia], t. 23, Poznań.
- PRZYBYŁ M.
2017 Dzwonowo na tle sieci drożnej w późnym średniowieczu [w:] Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto, red. M. Krzepakowski, M. Moeglich, P. Wroniecki, t. 1, Wągrowiec, s. 122–137.
- PTAŚNIK J.
1949 Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce [wyd. II], Warszawa.
- RĘBKOWSKI M.
2001 Pierwsze lokacje miast w Księstwie Zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe, Kołobrzeg.
- ROPELL R.
1879 Dzieje Polski do XIV stulecia, t. 25–26, Lwów.
- ROPELL R.
2005 Dzieje Polski do XIV stulecia [wznowienie], t. 24, Poznań.
- ROSPOND S.
1984 Słownik etymologiczny miast i gmin PRL, Wrocław.
- RUTKOWSKA G.
1998 Dobra wielkopolskie [w:] Wielkopolscy Ostrorogowie, red. A. Gąsiorowski, Ostroróg, s. 119–138.
- RZĄCZYŃSKI G.
1721 Historia naturalna Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, Sandomierz.
- SAMSONOWICZ H.
1978 W sprawie układu przestrzennego polskich miast przedlokacyjnych, ZH, t. 43, z. 1, s. 79–88.
- SAMSONOWICZ H.
2014a Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski [w:] Studia z dziejów miast w średniowieczu, red. H. Samsonowicz, Poznań, s. 187–206.
- SAMSONOWICZ H.
2014b Studia z dziejów miast w średniowieczu, Poznań.

- SKORUPKA T. (RED.)
2005 Archeologia powiatu obornickiego, Poznań.
- SŁOMSKI M.
2016 Sieć miast kościelnych ziem polskich Korony z XVI w. Przyczynek do problematyki, RDSG, t. LXXVII (specjalny), s. 427–456.
- ŚLASKI J., TABACZYŃSKI S.
1959 Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski, Polskie Badania Archeologiczne 1, Warszawa–Wrocław.
- TŁOCZEK I.F.
1955 Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce, Warszawa.
- TOPOLSKI J.
1961 Badania nad historią małych miast w Polsce, StiMDWP, t. 6, z. 2.
- TOPOLSKI J. (RED.)
1969 Dzieje Wielkopolski, t. 1: Do 1793 r., Poznań.
- TYMIENIECKI K.
1917–1918 Zagadnienie początków miast w Polsce, PH, t. 21, s. 319–345.
- WARSCHAUER A.
1901 Die Städtlichen Archive in der Provinz Posen, Leipzig.
- WEYMANN S.
1953 Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku, PZ, nr 6–8, s. 194–253.
- WĘDZKI A.
1974 Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do połowy XIII wieku (Słowiańszczyzna Zachodnia), Poznań.
- WĘDZKI A.
1992 Rozwój sieci miejskiej na Pałukach w średniowieczu, Żnińskie Zeszyty Historyczne, t. 5, s. 10–22.
- WIESIOŁOWSKI J.
1980 Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII–XVI w. Przestrzeń i społeczeństwo, KHKM, R. 28, 1980, z. 3, s. 385–395.
- WIESIOŁOWSKI J.
1985 Miasto w przestrzeni społecznej późnego średniowiecza [w:] Społeczeństwo Polski średniowiecznej, red. S.K. Kuczyński, t. III, Warszawa, s. 305–386.
- WIESIOŁOWSKI J.
1997 Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania, Poznań.
- WRÓBLEWSKA G.
1977 Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku, Warszawa–Poznań.
- WYROBISZ A.
1968 Badania nad historią małych miast w Polsce, PH, t. 59, z. 1, s. 124–137.

WYROZUMSKI J.

1980 Rozwój sieci miejskiej w Małopolsce w średniowieczu i u progu czasów nowożytnych, KHKM, R. 28, z. 3, s. 363–372.

ZAJCHOWSKA S.

1953 Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania (XI–XX wiek), PZ, nr 6–8, s. 101–141.

ZALESKI Z.

1929 Zarys dziejów miasta Ryczywołu, Chodzież.

ZDRÓJKOWSKI Z.

1985 Stan badań nad problematyką prawa średzkiego. Studium na 750-lecie poświęcenia miasta Halle dla Środy Śląskiej (1235–1981), CPH, t. 37, z. 2, s. 75–87.

ZDRÓJKOWSKI Z.

1986 Miasta na prawie średzkim, Sobótka, t. 41, z. 2, s. 243–251.

ZDRÓJKOWSKI Z.

1990a Geneza prawa średzkiego i jego rola dziejowa (1223–1511), AUW, nr 980. Historia 70, s. 53–69.

ZDRÓJKOWSKI Z.

1990b Lokacje osad targowych, klasztornych i miast na prawie średzkim (1223–1477), AUW, nr 980. Historia 70, s. 215–242.

ZIENTARA B.

1976 Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji [w:] Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa–Poznań–Toruń, s. 67–97.

Unsuccessful town foundations, defunct cities and abolished urban centres
in the middle Warta basin and lower Wełna basin since the beginning
of the 20th century

S u m m a r y

The present article has been devoted to seven old defunct towns, located in the middle Warta and lower Wełna basin.

The so-called unsuccessful locations (Sławkowo-Parkowo), defunct towns (Głęboczek, Dzwonowo) and towns abolished by governmental authorities in 1795–1797 and in 1934 (Ryczywół, Obrzycko, Budzyń, Stobnica) were identified among these towns. From among the mentioned towns only Obrzycko regained its town rights on 1st January 1990. The socio-economic, demographic and territorial situation of Ryczywół indicates that this centre may also regain town rights within several coming years. For the same reasons Budzyń may also regain the status of a town in the future. Only Stobnica will rather remain a village in character.

The relics of the old town plan have not been preserved in the described localities till the present days. The only exceptions are: Ryczywół, Obrzycko, Budzyń and Stobnica. Due to aerial photography, the reconstruction of the oldest town plan of Dzwonowo was possible.

In order to explain a great number of unclear research problems, all the towns should undergo further more thorough source studies and invasive archaeological research — mainly in: Sławkowo-Parkowo, Głębołek, Dzwonowo and Stobnica.

In the course of the successive historic-archaeological research the subsequent lost towns may be found — in particular on the former Castellan territories of Ostrów (Lednica) and Rogoźno.

otrzymano (received): 14.09.2018; recenzowano (revised): 23.10.2018; zaakceptowano (accepted): 22.05.2019

dr Mieczysław Brust

Oborniki

e-mail: obmiecz37@wp.pl

 <https://orcid.org/0000-0002-5779-2972>